

Reform és társadalom

Hogyan keressünk kiutat a válságból

A “Beszélő” javaslatai

Az alábbi javaslatokat a „Beszélő” c. budapesti, sokszorosított szamizdat-folyóirat közölte 1982 decembereiből keltezett, s az 1983-as év első felében elterjedt 5/6 kettős számában. Újszerűségük és részletekig menő érdekességük miatt e javaslatok megérdemlik, hogy teljes szövegükben közöljük őket.

Anélkül, hogy e dokumentum alapos elemzésére vállalkoznánk, annyit már itt bevezetőben is megállapíthatunk, hogy a “Beszélő” javaslatai egy egészen újfajta, a szó legerősebb értelmében “reformista” programot körvonalaznak. Mert, habár a demokratikus ellenzék politikai igényeiből fakadnak, alkalmazási körük megmarad a létező hatalmi rendszer keretein belül. Ebben az értelemben, a “Beszélő” itt következő akció-programja reformistább, mint bármely eddigi kelet-európai ellenzéki platform, beleértve a lengyel KOR programját is, amely – mint tudjuk – a tömegnyomásra apellált, s ennyiben “forradalmi” elemeket is tartalmazott. Voltaképpen a “Beszélő” e javaslatai képezik az 1968 utáni kelet-európai új ellenzéki hullám első igazi reform-program-

ját. Ez már abból is látszik, hogy szerkesztői magukévá teszik a hivatalos magyar gazdasági reformizmus optikáját, s olyan intézkedéseket javasolnak, amelyek a meglévő gazdasági-társadalmi reform-politika meghosszabbításának, kiegészítésének tekinthetők.

Az alább közölt javaslatokat a "Beszélő" 5/6 számában rövid fejtegetés vezeti be, amelyben a folyóirat szerkesztői megállapítják, hogy a magyar gazdaság válságban van, s hogy az ország lakosságának minden valószínűség szerint az elkövetkező években *"tartós hanyatlásra kell berendezkednie"*. Ez nem önkényes megállapítás: a kormányzat intézkedései évek óta erre a hallgatólagos előfeltételre épülnek, s néha a diagnózis még nyilvánosan is elhangzik. A kormány által szorgalmazott hosszútávú reformok célja olyan mechanizmust teremteni, amely *"megszorítások és zavarok nélkül is fenntartja a gazdaság külső egyensúlyát"*. Ez a program, szögezi le a "Beszélő", *"jó irányba mutat"*. Mi hát akkor az ellenzék feladata?

A szerkesztők (jegyezzük meg itt, hogy a "Beszélő"-t öt szerkesztő jegyzi: Kis János, Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Petri György) abból a megfigyelésből indulnak ki, hogy a reform második hulláma, az, amelyről a hetvenes évek vége óta oly sok szó esik a leg-hivatalosabb fórumokon is, egyáltalában nem kavarja fel, nem lelkesíti a közvéleményt. *"A legjobb esetben is csak bágyadt érdeklődést vált ki."* Ennek oka nemcsak a külső nehézségek tudata, a sikerben való hitetlenség, hanem elsősorban az, hogy a közvélemény ki van zárva a reform-vitából. A kormányzat *"nem beszél világosan az elkerülhetetlen áldozatokról, homályos körülírásokba csomagolja a kellemetlen tényeket. Társadalmi vita címén olyan testületek elé terjeszti intézkedési terveit, amelyek a lakosság szemében az államot képviselik, nem a társadalmat. Meg sem kísérli az érdekelt csoportok közötti egyezkedés tárgyává tenni, hogy ki mit vállaljon a válság és az átállás terheiből."*

Itt lépnek be a színtérre a „Beszélő” javaslatai, amelyek egytől egyig mind azt célozzák, hogy a reform elmélyítésében a társadalomnak – azaz a közvélemény nem hivatalosan szervezett csoportjainak – is jusson szerep. A szerkesztők nem ringatják magukat ábrándokban, s nem gondolják, hogy javaslataikon az államvezetés majd „kapva kap”. Tudják, hogy ez utóbbi *„ragaszkodik a hatalomgyakorlás megszokott módjához, nem szívesen változtat politikai stílusán. Ám ehhez a stílushoz – tesz hozzá – az is hozzátartozik, hogy a kormányzat igyekszik elnyerni a lakosság mértékadó csoportjainak jóindulatát, elsősorban, hogy szabadabb kereseti lehetőségeket, s a keresetek elköltéséhez jobb áruellátást kínál nekik, mint Kelet-Europában szokás.”* A „Beszélő” javaslatai voltaképpen a két említett fél – lakosság és kormányzat – közti jobb megértést kívánja szolgálni.

A javaslatok három téma körül csoportosulnak, melyek is: a gazdasági viták szélesebb nyilvánossága, a társadalmi csoportok szervezeteibb érdekvédelme, s a jogállamiság elmélyítése. E témákat tárgyalja a szöveg három első fejezete, melyhez végül egy negyedik is csatlakozik: ebben a cenzuráról és a sajtó- és könyv-kiadás reformjáról esik szó.

I.

Vigyék nyilvánosság elé a gazdasági helyzet tényeit és a reform előkészítésének munkáját.

1. Bocsásson ki az Országgyűlés *tájékoztatási törvényt*, amely meghatározná, hogy miről (és milyen formában) köteles a kormány hivatalos tájékoztatást adni a lakosságnak. Egyebek között előírná,

a.) hogy legalább félévenként ismertetni kell a gazdaság állapotát, kellően részletezett, összehasonlítható és értelmez-

hető adatokkal (beleértve az állam külső adósságállományának nagyságát és az adósságszolgálati terhek időbeli megoszlását is).

b.) hogy közleményt kell kiadni a külső feltételek minden olyan változásáról, amire a kormány szükségintézkedéssel kénytelen válaszolni; például

– ha nem sikerül megvalósítani az éves tervhez számításba vett hitelfelvételi ügyleteket;

– ha az ország valamelyik külkereskedelmi partnere nem tesz eleget jelentős szállítási kötelezettségének;

– ha egyik-másik hazai iparág a világpiaci kereslet csökkenése miatt kénytelen korlátozni termelését;

c.) hogy a közönségnek megfelelő felvilágosítást kell kapnia a kormány szükségintézkedéseiről; például, ha a hatóságok importkorlátozáshoz folyamodnak, közöljék, hogy

– melyik államigazgatási szerv kapott felhatalmazást a vállalatok importigényeinek elbírálására;

– megbízatása mennyi időre szól, és hogyan teljesíti;

– kinek tartozik felelősséggel intézkedéseier.

2. Hozzon létre a kormány független szakértőkből álló *tanácsadó testületet*, amely 3-4 havonként nyilvánosan értékelné az ország gazdasági helyzetét és a gazdaságirányító apparátus tevékenységét.

– Célszerűnek tartanánk, hogy a kormány a testület tagjainak legfeljebb a felét nevezze ki, s a többit – választás útján – tudományos intézetek, szakmai társaságok delegálják.

– Elemzéseik megjelennének a szaksajtóban, a napilapok ismertetést adnának róluk, időről időre közzétenék üléseik jegyzőkönyvét.

3. A párt és a kormány megbízásából működő *reform-bizottságok* tevékenysége legyen nyilvános.

– Ismertessék a közönséggel, hogy milyen bizottságok létesültek, mi a feladatkörük, kik a tagjaik, milyen szerv számára készítik jelentéseiket.

– Tájékoztassák a nyilvánosságot a reform-bizottságok ügyrendjéről; jelentéseiket ismertesse a sajtó, vitaanyagaikba bármely érdeklődő állampolgár nyerjen betekintést.

4. Bocsássák nyilvános vitára a javasolt tanácsadó testület és a reformbizottságok dokumentumait. A vitában ne csak egyének vehessenek részt, hanem önkéntes *munkaközösségek* is.

– Legyen mód az ilyen munkaközösségek folyamatos működésére; nézeteiket képviselhessék klubokban, szakmai társaságokban és a sajtóban.

– Legyen mód rá, hogy elemzéseket és javaslatokat terjeszsenek megvitatásra a javasolt tanácsadó testület vagy valamelyik reform-bizottság elé.

II.

Legyen társadalmi vita és egyezkedés tárgya, hogy melyik csoport mit vállaljon a válság és a kilábalás terheiből.

1. Az alternatívák nyílt végiggondolása nyomán nyilvános vita döntse el, hogy milyen fajtájú és milyen mértékű egyenlőtlenségeket visel a társadalom a válság-gazdálkodás és a reformok sikere érdekében.

a.) Minden szakértői javaslattól elvárható, hogy legalább durva közelítésben jelezze: milyen csoportok között és milyen mértékben növelné a jövedelmi egyenlőtlenséget, milyen mértékű és fajtájú munkanélküliséggel járna. Elvárható továbbá annak vázolója is, hogy milyen szociálpolitikai intézkedések, munkanélküli-segélyezés és átképzési formák ellensúlyozhatják (és milyen mértékben) a következményeket.

b.) A hátrányosan érintett csoportok érdekvédelmi szervezeteit még az egyik vagy a másik alternatíva hivatalos rangra emelése előtt be kell vonni a döntési folyamatba. Módot kell kapniuk arra, hogy megbízóik érdekeire hivatkozva igyekezzenek befolyásolni a választást.

c.) Ahol lehet, nyitott döntéseket kell hozni, választási lehetőségeket hagyva maguknak a közvetlenül érdekelteknek is. Például, ha az állam nem akarja tovább viselni egy veszteséges vál-

lalat támogatásának költségvetési terheit, több lehetőséget állíthat a dolgozók elé:

- ragaszkodnak munkahelyükhöz s cserében elfogadják, hogy bérük meghatározatlan ideig stagnál, esetleg csökken;
- vállalják az átmeneti munkanélküliséget megfelelő kárpótlás fejében, biztosított munkanélküli-segélyre és átképzési lehetőségekre számítva;
- vagy (ha a munkahely adottságai ezt megengedik) átveszik szövetkezeti kezelésbe üzemegységüket.

A legfőbb nehézséget az okozza, hogy az államnak jelenleg nincs a társadalom által is elfogadott partnere az ilyen megállapodásokhoz. Ezért

2. szükség van az érdekvédelmi rendszer alapos reformjára. A *szakszervezeti* hierarchia alsó – munkahelyi – szintjének megújítása látszik a legsürgősebb feladatnak.

a.) A SZOT dolga lenne új *szervezeti szabályzatot* alkotni, amely biztosítaná, hogy a munkahelyi szakszervezeti tisztségviselők valóban azoknak legyenek felelősek, akik megválasztották őket. Néhány ésszerű alapelv:

- Minden tisztségviselőt titkos szavazással választanak meg, előzetes jelölőlisták nem készülnek. A megválasztottakat csakis választóik hívhatják vissza; magasabb szakszervezeti testületek csupán javaslatot tehetnek az elmozdításukra.

- A függetlenített tisztségviselők, megbízásuk lejárta után, visszatérnek eredeti munkakörükbe. Valamely társadalmi szervezet apparátusába vagy munkahelyükön előnyösebb beosztásba csak választóik – titkos szavazás útján kifejezett – jóváhagyásával kerülhetnek.

- A magasabb szintű szakszervezeti testületek tanácsot, javaslatokat és tájékoztatást adhatnak a munkahelyi tisztségviselőknek, de nem utasíthatják őket. Csak olyan kezdeményezéseket tilthatják meg, amely törvényt sért vagy ellentmond a szakszervezet működési szabályzatának.

- A munkahelyi szakszervezeti bizottságok nem kötelezhetőek munkaversenyek és egyéb termelési kampányok lebonyolítására.

b.) Az Országgyűlés dolga lenne *szakszervezeti törvényt* alkotni, amely

- újraszabályozná az érdekegyeztetési eljárások rendjét;
- meghatározná a törvényes nyomásgyakorlási formákat, egyebek között a sztrájkjog tisztázatlan kérdéseit is rendezné;
- intézkedne a szakszervezeti tisztségviselők hathatós védelméről;
- körülhatárolná azokat az ügyeket, amelyekben a szakszervezet tárgyalást követelhet és akciót kezdeményezhet.

c.) Célszerű volna, ha a kormány ezzel egyidőben *nyilatkozatot* adna ki arról, hogy milyen természetű követeléseket visel el mai helyzetében a magyar gazdaság. Ez a nyilatkozat azonban csupán iránymutatásul szolgálna, nem rendelkezne kötelező erővel, különben az éppen megadott jogok önkényes korlátozásaként hatna. Ám ha az államvezetés kész magától teret biztosítani az ésszerű követeléseknek és a méltányos megegyezéseknek, akkor nem kell a gazdaságot szétziláló, ésszerűtlen követelődéstől tartania.

d.) A javasolt intézkedéseket azzal a záradékkal lehetne kiegészíteni, hogy meghatározott idő (2-3 év) múltán mind a szakszervezetek, mind az Országgyűlés és a kormány megvizsgálják a szakszervezeti reform tapasztalatait és fontolóra veszik, hogy miként lehet a változásokat fokozatosan kiterjeszteni a szakszervezeti hierarchia magasabb szintjeire.

3. Néhány területen indokolt volna új érdekvédelmi és érdekképviselői szerveket létrehozni.

a.) Külön érdekvédelmi szervre szorulnak azok a társadalmi csoportok, amelyeknek létbiztonságát a gazdasági válság az átlagosnál jobban veszélyezteti.

– A legnagyobb veszélyeztetett kategória a *nyugdíjasok*, akik jelenleg szét vannak szórva az ágazati szakszervezetek között.

– Ugyancsak nagy lélekszámú – és mind a jövedelmi helyzetet, mind a foglalkoztatottsági biztonságot tekintve a veszélyzónában lévő – kategória a *cigányság*. Noha a cigányok hátrányos helyzete összefügg cigány voltukkal, mindezülig nincs saját érdekvédelmi szervezetük.

– Példa a kisebb, de szintén veszélyeztetett és védelem nélküli kategóriákra: az alkalmi munkákból élő, *állástalan érettségizettek és diplomások*.

b.) Szükség van az 1982. január elsejétől engedélyezett, különböző fajtájú *kisvállalkozások* közös érdekképviselésére.

4. Rendezni kell az *önkéntes társadalmi segítségnyújtás* jogi fel tételeit. A szegények és más okból rászorultak támogatása nem lehet állami monopólium. Karitatív kezdeményezésekre a legbőkezűbb jóléti államban is szükség van, mert az állam nehézkes apparátusai sok helyre nem jutnak el, ahová a mozgékony kezdeményező csoportok el tudják vinni a segítséget.

– Tudomásul kell venni, hogy a jótékony kezdeményezések túlnyomórészt vallási közösségek, egyházközségek körül szerveződnek meg. Olyan jogi helyzetet kell teremteni, hogy ne lehessen egyházi szervezkedésért üldözni őket, mint manapság.

– Biztosítani kell a jogi lehetőségeket meghatározott célra vagy korlátlan időre összeálló, világi kezdeményező csoportoknak, hogy gyűjtést indítsanak, jótékony célú rendezvényeket szervezzenek, jogi tanácsadó szolgálatot hozzanak létre.

III.

Közeledjék a politikai intézményrendszer a jogállamiság követelményeihez.

1. Növeljék a törvényhozó hatalom súlyát és erősítsék meg képviseleti jellegét.

a.) Csökkentsék a végrehajtó hatalom szervei által kiadott rendeletek, határozatok, utasítások szerepét a jogszabályalkotásban; növeljék az Országgyűlés által alkotott törvényekét. A törvényelőkészítés munkáját vigyék nyilvánosság elé, kezdeményezzenek társadalmi vitát a kibocsátandó törvényekről.

b.) Kapjanak az Országgyűlés állandó bizottságai széleskörű meghatalmazást törvényességi felügyelet gyakorlására, bizonyos esetekben fellebbezési fórumként működhessenek.

c.) A meghirdetett *választójogi reformnak* elsősorban a jelöltállítás eljárásain kellene változtatnia. A magyar Országgyűlés

képviselői nem politikai programokra szavazó állampolgárokat, hanem társadalmi csoportokat képviselnek: annyiban ugyanis, hogy – akárcsak a társadalomban – van köztük munkás, paraszt, író, pap, pártfunkcionárius stb. A belátható jövőben ez így is marad. De abban már most lehetne változás, hogy az egyes társadalmi csoportok képviselőjelöltjeit maguk ezek a csoportok állítsák, szakmai egyesületeik, érdekvédelmi szervezeteik nyilvános döntése útján. Jelölje az írókat az Írószövetség választmánya, a tudóssal – az akadémiai intézetek voksait összegezve – az MTA elnöksége, a munkásokat a nagyüzemek szakszervezeti titkárainak gyűlése, stb. A Hazafias Népfront keretében lehetne egyeztetni, hogy mely szervezetek hány jelöltet állíthatnak, és hogyan rendeljék hozzá a jelölteket a választókerületekhez.

2. Növeljék a bírói hatalom szerepkörét és önállóságát.

a.) Létesítsenek *Alkotmánybíróságot*, amely vitás esetekben megvizsgálná, hogy valamely hatályos jogszabály összhangban van-e az Alkotmánnyal, illetve más elvi jelentőségű törvényekkel.

b.) Hozzanak létre *közigazgatási bíróságot*, amely az államigazgatási szervek működésének törvényességére felügyelne és – rendes bírósági eljárás útján – ítélné magánszemélyek és magánszervezetek, illetve a hatóságok közötti peres ügyekben.

– Megjegyezzük, hogy az államigazgatási eljárásról szóló törvény végrehajtási utasítása (63/1981 /XII.5./ MT) indokolatlanul szűkre vonja azoknak az eseteknek a körét, amelyekben az állampolgárok bírósághoz fordulhatnak a személyükre nézve sérelmes államigazgatási határozatok ellen. Például egyáltalán nem ad módot a BM és a rendőrség határozatainak bírósági megtámadására. Ez a kormányrendelet mindenképpen sürgős kiegészítésre szorul.

c.) Utalják bírósági hatáskörbe az egyesületek, kisvállalkozások engedélyezését, bejegyzését, felfüggesztését és megszüntetését. Ehhez olyan egyesületi és vállalkozási törvényre volna szükség, amely viszonylag keveset bíz a bírák szabad belátására, s amelynek alapján nyugodtan alkalmazni lehet azt a

szabályt, hogy amit a törvény kifejezetten nem tilt, az automatikusan megengedett.

d.) Hozzanak intézkedéseket a bírói függetlenség és a pártatlan bírászkodás szavatolására.

3. Növekedjék az állampolgárok jogi biztonsága.

a.) Töröljék vagy tegyék pontosabbá a Büntető Törvénykönyvnek azokat a paragrafusait, amelyek a vitás cselekmény minősítésében megengedhetetlenül tág teret hagynak a bírói önkényeknek. Így az izgatásról szóló 140.§-ban és a közösség megsértéséről szóló 269.§-ban a bűntény kimerítésének kritériuma az, hogy a cselekmény „gyűlölet keltésére alkalmas”. Ez a meghatározás a bíró ízlésére épít; nem teszi lehetővé, hogy a vád tényekkel bizonyítsa, a védelem tényekkel cáfolja a bűncselekmény fennállását.

b.) Módosítsák vagy semmisítsék meg azokat a rendeleteket, amelyek a belügyi szerveket önkényes eljárásokra hatalmazzák fel. Így a rendőrhatósági kényszerintézkedésekről (4/1976 /VII.7./ BM) és a rendőrhatósági figyelmeztetésről (8/1976 /XII.17./ BM) szóló belügyminiszteri rendeletek lehetővé teszik, hogy az illetékes rendőrkapitányság vezetője egy állampolgárt bizonyító eljárás nélkül kitiltson lakóhelyéről, súlyos korlátozásokkal járó hatósági felügyelet alá helyezzen vagy figyelmeztetésben részesítsen olyan *magatartásért*, amelyet – bűncselekmény híján – egyetlen bíróság sem volna hajlandó büntetéssel sújtani. A külföldre utazásról és az útlevelekről szóló kormányrendelet (53/1978 /XI.10./ MT) pedig, mivel nem kötelezi az útlevélhatóságot, hogy esetleges elutasító döntését tényekre hivatkozva indokolja meg, annak tetszésére bízva, hogy kinek ad és kinek nem ad útlevelet. A sérelmet szenvedő egyik esetben sem fordulhat bírósághoz jogorvoslásért.

c.) Nyilvános rendeletben szabályozzák hogy a BM alkalmazottai milyen körülmények között hallgathatják ki az állampolgárokat. Tegyék köztudottá, hogy szabályos idézés nélkül, kivált pedig hivatali helyiségen kívül senki nem köteles felszólításra megjelenni, kérdésekre válaszolni, hogy büntetendő cselekménynek számít, ha valakit pszichológiai nyomással próbálnak erre rábírn.

d.) Érvényt kell szerezni annak az elvnek, hogy a munkaviszony (külön meghatározandó kivételektől eltekintve) magán-szerződéses viszony, tehát a munkaadót nem illetik meg a hatósági jogok a munkavállalóval szemben, és hatósági szervek nem avatkozhatnak be a munkaszerződésen alapuló jogok gyakorlásába. Mondja ki a Munka törvénykönyve,

– hogy a szokásostól elütő, de törvénybe nem ütköző életmódjáért, politikai vagy világnézeti különvéleményéért, törvényes állampolgári kezdeményezésekben való részvételért senkit nem érhet hátrány a munkahelyén vagy új munkaviszony létesítésekor;

– hogy a munkahelyen kívüli magatartásért csak abban az esetben szabad munkahelyi fegyelmi eljárást indítani, ha a munkaszerződés kifejezett magatartási előírásokat tartalmazott; az ilyen előírások azonban külön indoklásra szorulnak és összhangban kell lenniük az alkotmány előírásaival;

– hogy a munkahelyi vezető nem felelős beosztottainak munkahelyen kívüli magatartásáért, s erre vonatkozóan sem feletteseitől, sem külső személyektől nem köteles utasítást elfogadni;

– hogy a munkaadót nem illeti meg véleményezési jog olyan ügyekben, amikor a munkavállaló kérelemmel fordul valamilyen hatósághoz, például útlevelet, tanácsi rendelkezésű lakást kér;

– hogy munkahelyváltoztatás esetén a régi munkaadó írásban köteles közölni a munkavállalóról alkotott véleményét az új munkaadóval; a munkavállalónak joga van betekinteni a jellemzésbe; általa nem ismert jellemzést az új munkaadó nem fogadna el; a munkavállaló bírósághoz fordulhat, ha a jellemzést igazságtalannak tartja, vagy ha a munkahelyváltoztatási eljárást szabálytalanul bonyolították le, s emiatt nem tudott elhelyezkedni.

IV. Megjegyzések a könyv- és lapkiadás reformjáról.

A mai könyv- és lapkiadási gyakorlat változtatásra szorul. A bajok ősforrása köztudomásúlag a laza törvényi szabályozás, tehát az, hogy a hatóságokat alig korlátozzák számonkérhető

jogszabályok a lapokkal, kiadókkal szembeni magatartásukban. Csakhogy a jelenlegi helyzet viszonylagos előnyei is ezzel a lazasággal függnek össze: mivel – például – nincsenek írott cenzurális megkötések, aránylag rugalmas együttműködés alakulhat ki a publikálók és a felügyeleti szervek között. Így mindkét fél aggodalommal gondol a formális újraszabályozás lehetőségére. A hatóságok attól tartanak, hogy jogkörük pontos körülhatárolása esetén kicsúsznák kezükből a könyv- és lapkiadás ellenőrzése; az írók, publicisták, kiadók pedig attól, hogy az állam olyan szabályozást kényszerítene rájuk, amely szűkítené mozgási területet. Hogyan lehet kilépni ebből a rossz körből? A következő megoldást javasoljuk:

Kezdetben nem az egész könyv- és lapkiadási rendszert kellene újraszabályozni, hanem a jelenlegi rendszer peremén létrehozni új publikációs formákat. Például:

– Szakmai és kulturális egyesületek lapot, kiadót alapíthatnának, amely fölött az alapító egyesület választott testülete gyakorolna felügyeletet. Ez a testület nevezné ki és ellenőrizné a lap főszerkesztőjét vagy a kiadó igazgatóját.

– Megfelelő szabályozás után magánvállalkozásként is léteülhetne lap vagy kiadó.

Ezek az új típusú lapok és kiadók bizonyos szempontból előnyösebb, más szempontból hátrányosabb helyzetben volnának, mint a hagyományosak.

– Előnyösebb helyzetben volnának annyiban, hogy a hatóságok nem avatkozhatnának be adminisztratív úton a kiadási politikájukba; csupán arra volna joguk, hogy bírósághoz forduljanak, ha a lap vagy kiadó megszegte a működésére vonatkozó szabályokat.

– Hátrányosabb helyzetben volnának annyiban, hogy róluk rendelkező jogszabály korlátozná a profiljukat, és ezen túlmenően, tartalmi cenzurális előírásokat is megállapítana. Az egyesületi alapítású lapok és kiadók esetében azonban mind a profilkorlátozás, mind a cenzúra enyhébb lehetne, mint a vállalkozóiaknál. (Például elképzelhető, hogy az utóbbiak csak szépirodalmi és művészeti tárgyú írásokat jelentethetnének meg, míg az előbbieket társadalomtudományiakat is. Vagy: a vállalkozói lapok és kiadók előzetes cenzúra alá esnének, míg az egyesületiek vonatkozásában csak utólag érvényesítenék a cen-

zurális kikötéseket – bár, természetesen, az előzetes cenzúrát is bíróság gyakorolná, a magánkiadókra és lapokra vonatkozó cenzúra-rendelet előírásai alapján.)

– Nem baj, ha a profilkorlátozások és cenzurális megkötések kezdetben szorosabbak a feltétlenül szükségesnél; a legfontosabb ugyanis az, hogy az új publikációs alrendszer a jogszabályok sűrű hatósági megsértése nélkül is működni tudjon. Célszerű volna viszont meghatározott időre (pl. 3 évre) hozni a korlátozó rendelkezéseket, az Országgyűlésre bízva, hogy a határidő letelte után vegye fontolóra, lehet-e enyhíteni a megszorításokon.

– Ezzel párhuzamosan azt is megvizsgálhatná az Országgyűlés, hogy van-e mód fokozatosan kiterjeszteni az új alrendszer elveit a könyv- és lapkiadás hagyományos területeire.

*

Javaslataink nem adnak ki teljeskörű programot. Egyetlen, úgyszólván napi problémára terjesztettünk elő megoldási elképzeléseket: arra, hogy miként lehet társadalmi konszenzust teremteni a válsággazdálkodás és a gazdasági reform ügyében. Megoldásunk kulcskifejezései azonban kirajzolják egy lehetséges politikai program körvonalait: *a közügyek nyilvánossága, működő érdekvédelem, jogállamiság*. Nem kizárólag a közvetlen feladat természete korlátozta fantáziánkat erre a három irányra, hanem az a meggyőződés is, hogy adottnak véve Magyarország mai belső és külső helyzetét, még mindig elgondolható olyan politikai evolúció, amelyért érdemes cselekedni. Másszóval, vannak fontos politikai célok, amelyek megközelíthetők a rendszer alapintézményeinek bolygatása nélkül. Ezért nem beszéltünk a párt és a kormány, a párt és az Országgyűlés viszonyáról, a párt személyzeti ügyekben gyakorolt fenhatóságáról, a pártirányítás alatt álló tömegszervezetek független megfelelőinek hiányáról. Aki szerint ez túlságosan szűkös perspektíva, annak Bibó Istvánnal azt feleljük: vi-

szonylag szűk részterületeken is nagy jelentőségű változásokat lehet véghezvinni, ha a változás számára kijelölt területek világosan elhatárolódnak az érintetlenül hagyott területektől, és külön szabályozás alá esnek. Aki pedig túlságosan kockázatosnak tartja javaslatainkat, az fontolja meg, hogy ezzel a módszerrel lépésről lépésre haladva is változtatni lehet.

Ilyen evolúció persze csak akkor mehet végbe, ha nem ütközik az állam merev ellenállásába. Javaslataink túlnyomó része egyenesen a jogszabályalkotó államhatalmi szervek és az intézkedő államigazgatás közreműködését feltételezi. Kivételes esetekben azonban az állampolgárok az állam közreműködése nélkül is változtatni tudnak. Véleményünk szerint érdemes élniük ezzel a hatalmukkal, ha a közvélemény számára világos, hogy alkotmányos jogaiknak megfelelően cselekszenek, s ha számítani lehet rá, hogy az állam odafigyel a közvéleményre - viszont nem remélhető, hogy az adott tevékenységre vonatkozó alacsonyabb szintű jogszabályok a belátható jövőben közeledjenek az Alkotmány előírásaihoz. Ilyen megfontolásból hoztuk létre lapunkat, a Beszélőt. Kívánatosnak és lehetségesnek tartjuk, hogy a „Beszélő” egy nap a bejegyzett lapok közé kerüljön. De tisztában vagyunk vele, hogy a sajtó reformja a mai viszonyok között csak fokozatosan valósulhat meg, s ha a folyamat egyáltalán elindul, a miénkhöz hasonló, független politikai lapok jogi helyzetének rendezésére akkor is csupán a vége felé kerülhet a sor. Addig tehát nem építhetünk törvényes garanciákra – de építhetünk a közvélemény aktív részének támogatására, s talán arra is, hogy a mindennapos gyakorlatban kialakulnak a mai sajtójog ellentmondásait áthidaló, kölcsönösen figyelembe vett szokásszabályok.

Budapest, 1982. december.

A második gazdaság Magyarországon

Az alábbi szöveg a genfi Dies Academicus Hungaricus keretében, előadásként hangzott el, 1983. június 18-án.

A második gazdaság több szempontból határolható körül. A lehetséges szempontok közül a két legfontosabbra szorítokozom. előadásomban. Az egyik a nyilván tartott és nyilván nem tartott, a regisztrált és a nem regisztrált gazdaság megkülönböztetése. E szempontból az első gazdaság keretébe tartozik mindaz, amit a különböző országok statisztikai és adóhivatalai és más hivatalai nyilvántartanak, a második gazdasághoz pedig mindaz, amit nem tartanak nyilván. E megközelítésben a második gazdaság rejtett gazdaság. Igen jól használható nemzetközi összehasonlításokban, amikor is teljesen mindegy, hogy nyugati vagy keleti gazdaságokról van-e szó. A második szempont az állami és a magán-szektor megkülönböztetése. Az ún. szocialista országok viszonylatában ez a megkülönböztetés fontosabb az előbbinél.

Néhány példa világíthatja meg a két szempont keveredését. A Magyarországon dolgozó kisiparos tevékenysége teljes egészében a magánszektorhoz tartozik, tehát az egyik említett szempont szerint egészében a második gazdaság részét alkotja. Ha viszont a másik szempontot alkalmazzuk, akkor arra kell gondolni, hogy a kisiparos

tevékenységének egyik részét bejelenti, azt nyilvántartják, s az után adózik. Tevékenységének másik részét azonban kénytelen eltitkolni, mert ha ezt nem teszi, nemcsak gyarapodni, hanem még megélni sem tud. A regisztrált / nem regisztrált megkülönböztetést alkalmazva tehát tevékenységének egyik fele az első, második fele a második gazdaság keretébe tartozik. Ugyanez érvényes az egyénileg gazdálkodó parasztokra is. Valamivel, de nem sokkal bonyolultabb eset az ún. szakszövetkezeteké. Ezek a szakszövetkezetek elvileg a termelőszövetkezetek sajátos változatai. A valóságban azonban tagjaik egyénileg gazdálkodó parasztok. Az 1959-ben és 1960-ban erőszakkal végrehajtott kollektivizálás során ugyanis egyes megyei pártbizottságokban értelmesebb pártfunkcionáriusok ültek, és fölhasználva a párt központi vezetőségéhez fűződő kapcsolataikat, valamint az akkor éppen defenzívában lévő paraszti lobby befolyását, el tudták érni, hogy megyéjükben a szövetkezetnek ezt a sajátos válfaját szervezzék meg. Elsősorban Bács megyére gondolok, ahol ez a forma uralkodó. Éppen ezért e a megyében a leggazdagabbak a parasztok az országban. Nos, a hivatalos statisztika szerint a szakszövetkezetek az állami szektorhoz tartoznak, a valóságban azonban a magánszektorhoz. (Egyeseket talán megzavar az, hogy a szövetkezeteket is az állami szektorhoz sorolom, a jelenlegi magyar valóságot figyelembe véve azonban ez az egyedül helyes eljárás.) A szakszövetkezetek tagjaira is érvényes az, amit a kisiparosokról és az egyénileg gazdálkodó parasztokról elmondottam : gazdasági tevékenységeik egy részét bejelentik az államnak, más részét eltitkolják. Hivatalosan tehát az állami szektor részei, valóságosan a magánszektorhoz sorolhatók, a nyilvántartás szempontjából nézve pedig tevékenységük egy része az első, más része a második gazdaság keretébe tartozik.

További példának említhetném a gyári munkások birtokában lévő mezőgazdasági kisüzemeket. Az egyik

megkülönböztetés szempontjából a magánszektor, vagyis a második gazdaság részei, a nyilvántartás szempontjából tevékenységük bejelentett része az első, eltitkolt része a második gazdaság keretébe tartozik.

Rejtett tevékenységek azonban nemcsak a magánszektor keretében találhatók, hanem az állami szektorban is, méghozzá jelentős arányban. Egy jól működő termelőszövetkezet elnöke pl. a szövetkezet termelésének nagy átlagban mintegy harmadát titkolja el. A nyilvántartás szempontját alkalmazva tehát gazdaságának nagyobb része az első, kisebb része pedig a második gazdasághoz tartozik.

Utolsó példának említem az engedély nélküli magánipart, vagy ingatlanok, lakások engedély nélküli bérbe adását. Az ilyen eljárások mindkét szempontból teljességgel a második gazdaság keretébe tartoznak.

Mint említettem, előadásomban mindkét szempontot alkalmazom, alapvetőnek azonban az állami és a magánszektor megkülönböztetését tartom. A magánszektor szerepét és jelentőségét vizsgálva, kezdem a mezőgazdasággal.¹

A mezőgazdasági magánüzemek négy csoportba sorolhatók: 1. a kollektivizálásból kimaradt egyéni parasztgazdaságok, 2. a már említett szakszövetkezetek, 3. a mezőgazdasági termelőszövetkezet tagjainak háztáji gazdaságai, 4. a gyári munkások és alkalmazottak tulajdonában levő kisüzemek. A továbbiakban azonban a négy csoport közül, technikai okokból, mellőzöm a másodikat, a szakszövetkezeteket.

A Központi Statisztikai Hivatal jelentései szerint Magyarországon 1 millió 700 ezer család foglalkozik kistermeléssel, s e családokhoz 5 millió 200 ezer személy tartozik, a teljes lakosságnak tehát kereken a fele. A családok megoszlása a családfők főfoglalkozása szerint: mezőgazdasági főfoglalkozású 32 %, munkás és kettős jövedelmű 55 %, szellemi foglalkozású 11 %. A mezőgazdasági kistermelés tehát megszűnt paraszti foglalko-

zás lenni. A feltűnő jelenség háttere természetesen az a körülmény, hogy nem olyan régen még Magyarország lakosságának fele tartozott a parasztsághoz.

A kisgazdaságokba befektetett munkamennyiség hivatalos jelentések szerint évi 2,7 milliárd munkaóra, ami megfelel 1 millió 350 ezer személy teljes munkaidejének. Ugyancsak KSH jelentésekből tudjuk, hogy a mező- és erdőgazdaságban „főállásban” 1 millió személy dolgozik. Ha a két számot összeadjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a magyar mezőgazdaságban 2 millió 350 ezer kereső van, és hozzá kell tenni, teljes munkaidőben. E szám jelentőségét az adja meg, hogy ugyancsak hivatalos jelentések szerint az aktív keresők száma 1982-ben 5 millió volt.

Mennyi jut a teljes mezőgazdasági területből a magánszektorra?

Az ország megművelt területe kerekén 9 millió hektár. Ebből – a szakszövetkezeteket nem számítva – 775 ezer hektár, vagyis nem egészen 9 százalék jut a kisgazdaságokra.

Mekkora ezek részesedése a teljes mezőgazdasági termelésből?

A növénytermelés 40 % és az állattenyésztés 64 százaléka jut rájuk.

A magyar mezőgazdasági termelés értéke hivatalos adatokból kiszámítva 120 milliárd forint. Ugyancsak a hivatalos adatok alapján végzett számítások szerint ebből 62 milliárd forint jut a kisgazdaságokra.

Ezen a ponton érvényesíteni kell a második szempontot, tehát a nyilvántartott és nyilván nem tartott termelés közti megkülönböztetést. A 70-es évek első felében alkalmam volt kutatásokat végezni munkás és paraszti háztartásokban, valamint termelőszövetkezetekben. A legkülönbözőbb változatokkal találkoztam, de nagy átlagban az volt a tapasztalatom, hogy a termelőszövetkezetek termelésüknek mintegy harmadát, a kisgazdaságok pedig mintegy 60 százalékát titkolják el. E megfi-

gyelésekből kiindulva azt kell tehát mondani, hogy a kiskgazdaságok termelésének értéke 155 milliárd, a nagygazdaságoké 87 milliárd forint, a magyar mezőgazdaság tehát nem 120, hanem 240 milliárd forinttal járul hozzá a nemzeti jövedelemhez.

Önök most kételkedhetnek e becslések helyességében. Ám ha a józan eszükre hallgatnak, annyit bizonyosan elfogadnak, hogy a kiskgazdaságok évi termelésének értéke jóval több, mint a hivatalos statisztikai jelentésekből kiszámított 62 milliárd forint. Nos, itt van az ország viszonylagos gazdagságának legalább egyik fele.

Most áttérek az iparra, azon belül a lakásépítésre. 1982-ben 75.556 lakás épült az országban. Ebből 56.464, vagyis kerekén 75 százalék, magánerőből épült. Ez viszonylag új fejlemény, mert 1970 és 1980 között a lakásoknak „csak” 65 százaléka épült magánerőből. Az új fejleménynek az a magyarázata, hogy 1975 óta fokozatosan csökkent az állami erőből épült lakások száma. 1975-ben még 38 ezer állami lakás épült, 1982-ben már csak 19 ezer, az 1975 évi számnak éppen a fele.

Egy lakás átlagos építési költsége, a Statisztikai Hivatal számításai szerint, 500 ezer forint. Az 56.464 lakás felépítésének költsége tehát 28 milliárd forint. Magánerőből. Vagyis ezt a pénzt a második gazdaságban keresték meg. Mert az bizonyos, hogy nem az elsőben.

Az említett lakások valóságos értéke azonban nem 500 ezer forint. A tapasztalat azt mutatja, hogy egy 500 ezer forint költséggel megépült lakás a beköltözés pillanatában 1 millióért adható tovább. Vagyis a magánerőből épült lakások értéke nem 28, hanem 56 milliárd forint. A hivatalosan kiszámított 500 ezer és a valóságos 1 millió közti különbség magyarázata egyfelől az a körülmény, hogy a KSH által kimutatott építési költségben nem szerepel a telek ára, másfelől pedig az, hogy a valóságos építési költségek jóval magasabbak a bevallottnál. Az építési költségek egy részét ugyanis el kell titkolni.

A családi házak legnagyobb részét munkások építik, illetve építtetik maguknak. Az építkezésben részt vesznek a családtagok és a rokonok. A munkának azonban igen nagy és nélkülözhetetlen részét végzik, kialakított munkabér fejében, építőipari dolgozók, természetesen az állami építőipar munkásai. Hétfőtől péntekig, vagy keddtől csütörtökig elvégzik hivatalos munkájukat az állami vállalatnál, a többi napon pedig feketepiaci munkabér fejében családi és társasházakat építenek.

A családi házak építését részben bankkölcsönből fedezik. A kölcsön összege a tényleges költségeknek csak egy részéhez elegendő, de a banknak a teljes költségvetést be kell mutatni. A bemutatott költségvetésben azonban nem szerepelhetnek feketepiaci munkabérek és nem szerepelhetnek feketepiaci anyagárak sem. Így tehát az építési költségek a nyilvántartottnál jóval magasabbak.

A társasházak nagy részét lakásépítő szövetkezetek építik fel, hasonló módon. Csupán annyi a különbség, hogy a családtagok ténylegesen elvégzett fizikai munkája e társasházak esetében elenyésző. A ténylegesen végzett munka csaknem teljes egészében bérmunka. Az építőipari szövetkezetek tevékenységét meghatározó szabályok miatt e bérmunka nagy részét el kell titkolni, nem bérmunkának kell feltüntetni, más részénél pedig a ténylegesen kifizetett béreknek csak ötödét lehet feltüntetni.

Hogyan viszonylanak ezek az említett értékek a magyar nemzeti jövedelemhez?

Hivatalos adatok szerint a magyar nemzeti jövedelem 1982-ben 676 milliárd forint volt. Már említettem, hogy ebből a 676 milliárd forintból 120 milliárd, vagyis 18 % jut a mezőgazdaságra. Most hozzáteszem, hogy 57 százalék, vagyis 390 milliárd forint jut az iparra és az építőiparra. Ezek a hivatalos adatok azonban félrevezetőek, többek között azért, mert az ipari termelés túl van értékelve bennük.

Jól tudjuk, hogy az ipari termékek egy része eladhatatlan. Ezeknek ára is benne szerepel a Statisztikai Hivatal által kiszámított nemzeti jövedelemben, holott értéktelenek.

Sokkal lényegesebb azonban az, hogy az ipari termékek magyar áron vannak számolva, s ezek az árak visszatükrözik a magas termelési költségeket, amelyek az elavult technológiából, a munka alacsony termelékenységéből és rossz szervezéséből, a fölösleges adminisztratív létszámokból és megannyi más tényezőből adódnak.

A termelt termékek értékét világpiaci áron kellene számolni. Ez azonban lehetetlen, mert ebben az esetben a magyar ipari termék isten tudja hány százalékát kellene eladhatatlannak minősíteni, s mint értéktelen terméket, az egészből levonni. A termékek minősége annyira különbözik a világpiaci termékekétől, hogy számításokat e tárgyban aligha lehet végezni.

Egy tapasztalatomra hivatkozom. 1969-ben, 1970-ben és 1971-ben a Gazdaságkutató Intézet megbízásából kutatást végeztem több magyar vállalatnál. Köztük volt a Csepel, az Ikarusz, a Chinoin. A kutatásnak része volt a vállalatok importja és exportja. Mindenütt azt tapasztaltam, hogy intelligens és fűrt agyú vállalati vezetők igen meg voltak elégedve, ha 80 forintból ki tudtak termelni egy dollárt. Így tehát azt kell gondolnom, hogy az a bizonyos 390 milliárd forint, a selejttől eltekintve is aligha lehet több 200-250 milliárdnál.

Vagyis valahogy úgy áll a helyzet, hogy a nemzeti jövedelem 676 milliárdos összegét egyfelől csökkenteni, másfelől növelni kell. Egyfelől csökkenteni, mintegy 200 milliárd forinttal, figyelembe véve az ipari termelés túlértékelését, másfelől növelni ugyanannyival, figyelembe véve a rejtett termelés értékét.

Ezek szerint a mai Magyarországon a rejtett termelés adná a nemzeti termelés 25-30 százalékát. Ezt a becslésemet még egy kutatási megfigyeléssel tudom alátá-

masztani. Munkatársaimmal együtt sok éven át készítettem mélyinterjúkat a lakosság legkülönbözőbb rétegei körében. A kutatás kiterjedt a családi jövedelem forrásaira is. Találkoztunk olyan családdal, amelynek a második gazdaságból egyáltalán nem volt jövedelme, és találkoztunk olyanokkal is, amelyeknek a második gazdaságból származó jövedelme három-négy-ötszörösen múlta fölül a hivatalos jövedelmet. Nagy átlagban azt tapasztaltuk, hogy a lakossági jövedelmek fele származott az első, és másik fele a második gazdaságból.

Nos, a két megfigyelés egymást támogatja. A lakossági jövedelem ugyanis nem azonos a bruttó nemzeti termékkel. Ha a lakossági jövedelmek fele származik a második gazdaságból, akkor a bruttó nemzeti terméknek mintegy harmada származik onnan.

A mondottakból az következik, hogy a magyar gazdaság vegyes gazdaság. Hozzá kell tennem, hogy sajátos típusú vegyes gazdaság. Vegyes gazdaságon általában olyan gazdaságot értenek, amelyben nagy szerepet játszik az állami szektor és a kapitalista szektor. Magyarországon nincs kapitalista szektor, hanem csak kisárutermelő szektor van. Kisárutermelőből viszont több van, mint bárhol a fejlett és kevésbé fejlett világban, akár a nyugati, akár a keleti felén. Mert a lakosság nagyobbik fele kisárutermelő.

További speciális vonás, hogy ugyanezek a kisárutermelők bérezett dolgozók is. Kisiparos, egyéni gazda, tehát olyan önálló, aki sehol sincs alkalmazásban, összesen 126 ezer van az országban. Azt viszont már láttuk, hogy csak a mezőgazdaságban két-kétmillió háromszáz-ezer olyan személy van, aki alkalmazott is, kisárutermelő is.

Magától értetődik, hogy a második gazdaságban használnak tőkét is. Vegyük példának azt a munkást, aki sok éven át egy nagy magyar gyárban dolgozott szakmunkásként. Aztán kilépett és egy budapesti termelőszövetkezetben néhány társával munkacsoportot alapított.

Megvették a gyár kiselejtezett gépeit olcsó áron. Ezek a gépeken most a gyárnak dolgoznak, de úgy, hogy a piacon kialakult árért adják el termékeiket. Ezek a gépek a szövetkezet tőkéjének részei.

Más eset jön létre akkor, amikor nem vásárolják meg, hanem kibérelik a gépeket. Ugyanis nem kiselejtezett, hanem modern gépeken dolgoznak.

Egy harmadik esetben a modern gépek bennmaradnak a modern gyárban (már amennyire modern), és a gyár technikusa és munkásai „gazdasági munkaközösséget” alkotva dolgoznak a gépeken, amely esetben nincs többről szó, mint kialakult magasabb munkabérekről.²

Jól látható tehát, hogy magántulajdonba csak jelentéktelenül kis tőkék kerülhetnek.

Tehát az csak félig magánszektor.

Félig magán, mert a felhasznált tőke csak jelentéktelen részben került magántulajdonba, lényegében állami tulajdon maradt. Félig magán, mert résztvevőinek döntő többsége megmaradt állami alkalmazottnak, és csak félidőben állami magánvállalkozó.

Nincs is arra kilátás, hogy nagyszámú ember váljék önállóvá. Ezzel ugyanis elvesztenék biztonságukat. Jól tudja mindenki, hogy a gazdaságpolitika néhány évenként éles fordulatokat ír le.

Teljesen önállóvá válni túlságosan nyaktörő dolog. De ami a legfontosabb, nincs tőkéjük. Tőke nélkül az önálló nem igazán önálló. Inkább csak olyanok, mint valamikor a részes bérlők.

A magánszemélyek által alakított gazdasági munkaközösségek, valamint a kisszövetkezetek és általában mindazok, akik a teljes önállóságot vállalják, három forrásból juthatnának tőkéhez. Az egyik lehetőséget legendának kell nevezni. Elindulnak úgyszólván semmivel, keresnek, befektetnek, újból keresnek és újból befektetnek, és végül tőkeerős vállalkozókká válnak. Ez a lehetőség azért legendás, mert megvalósulásához az ország más állapotára, más légkörére lenne szükség.

Legendás a második lehetőség is, ez t.i. abból állna, hogy nyugati tőkék társulnának be magyar kisvállalkozásba. Ugyanazért legendás, mint az előbbi. A nyugati tőkés megszokta, hogy profitjával azt csinálhat, amit akar, hogy pénzét tetszése szerint válthatja át bármilyen pénznemre, hogy szabadon mozoghat. Magyarországon erre nincs módja. Ennél is fontosabb az ország egész állapota és légköre, amely ezt a lehetőséget is gyakorlatilag irreálissá teszi.

Valamivel reálisabbnak látszik a harmadik lehetőség, t.i. az, hogy nagyvállalatok engedik át tőkéjük egy részét kisvállalatoknak. E lehetőség realizálásához is strukturális változásoknak kellene végbemenniök, és erre egyelőre nincsenek biztató jelek.

A döntő a tulajdon kérdése. Az ország polgárosodni, civilizálódni akar. Ezen mindenekelőtt azt értik az emberek, hogy komfortos életet akarnak élni, ugyanúgy, mint a nyugati országok lakói. Ehhez azonban tulajdon kell. Ahol nincs tulajdon, nincs polgárosodott élet sem.

A polgárosodás természetesen többet jelent a komfortos életnél. Azt is jelenti, és mindenekelőtt azt jelenti, hogy az ember nincs kiszolgáltatva. És nem tűri, hogy ki legyen szolgáltatva. De ehhez is kell a tulajdon. Hogy minél több embernek legyen tulajdona.

Sehol a világon nem állítható vissza a kapitalizmus, ahol már egyszer radikálisan felszámolták, így Magyarországon sem. Amit viszont létrehozta helyette, a végső lehetetlenülés állapotába jutott. Elpazarolták az erőforrásokat, amelyek kezdetben kimeríthetetlennek látszottak. Már a hatvanas években kezdtek kimerülni a szovjet tábor nyersanyag- és energiatartalékai,³ a hetvenes-nyolcvanas évekre pedig hiányuk égetővé vált. A hatvanas évek közepére elfogyott Magyarországon a munkaerő is, holott a rendszer első éveiben a munkaerőtartalékok kimeríthetetlennek látszottak.⁴

Az erőforrások kimerüléséből származó lehetetlenülés tehát már a hatvanas évek közepére beállt, s erre

készült válasznak a 68-as reform. Alig vezették be azonban, a prágai bevonulás miatt máris visszakozniok kellett. Így a kitűzött célok egyikét sem tudták megvalósítani: az állami vállalatok nem váltak önállóvá, az ipar nem vált exportképesé, a piac erői akkor sem és most sem szabályozzák az állami szektor működését. De létrejött valami, amit nem tűztek ki célul, aminek megvalósulására nem is gondoltak: a második gazdaság.

1972-ben azt a keveset is visszavonták a reformból, amit bevezettek. De 1973-ban a détente és a nyugati szabad tőkék megszorodása miatt megjelentek a nyugati kölcsönök. A hetvenes éveket az jellemezte, hogy miután az országon és a blokkon belül mindent elpazaroltak, most a külföldi kölcsönöket pazarolták el. Csak ezeknek a kölcsönöknek a segítségével volt lehetséges, hogy nagyszabású beruházásokat hajtsanak végre, de az is, hogy a lakosságot fogyasztási cikkekkel ellássák.

Aztán a külföldi kölcsönök is elfogytak, és esedékessé vált az adósságok visszafizetése. A tartalékok elpazarlása miatt Magyarország a gazdasági élet egyszerű fenntartásához szükséges minimális beruházásokat sem tudja erejéből fedezni. Ránehezedik az a pazarlás is, amit közlekedésben, lakásban, iskola- és egészségügyben műveltek. Nem építették tovább a vasúthálózatot, és az örököltet sem tartották rendben. Kevés a vonat, lassúak, késnek, zsúfoltak; a teherszállítás lassú és megbízhatatlan. Kevés kórházat építettek és nem szerelték föl a meglévőket. Hivatalos felmérések szerint a kórházi épületek egyötöde teljes szanálásra, további egyharmada rekonstrukcióra és felújításra szorul; ennek pénzköltsége 41 milliárd Ft lenne, az erre szánt évi összeg húszszorosa. Tantermet is keveset építettek; az oktatás ellátottsága és színvonala még rosszabb, mint az egészségügyé. Az adósság tehát minden területen felhalmozódott.

Talán az eddigieknél is fontosabb az, hogy új tárgyat, eszközt, eljárást, technikát, módszert, valamit, ami

hasznos, kívánatos vagy értékes, a kelet-európai rendszerek nem tudnak létrehozni. Ezek nyugatról jönnek be a kelet-európai országokba, import vagy másolás útján.

A kapitalizmushoz már nem térhetnek vissza, a szocializmus viszont jelenlegi formájában nem folytatható tovább. A fennmaradás életparancsa diktálja tehát, hogy újfajta gazdasági és társadalmi rendszert hozzanak létre.

A magyarok 1956-ban, a csehek 1968-ban, a lengyelek 1956-ban és 1980-ban világosan fogalmazták meg elképzeléseiket az új társadalomról. A közösségi élet síkján a parlamentarizmust az önkormányzattal akarták egyesíteni, a gazdasági életben az állami, a szövetkezeti és a magánszektor egyenrangú egymásmellettségét kívánták, oly módon, hogy az állami szektorban a dolgozók öngazgatása uralkodjék, ami úgy is fogalmazható : az állami szektort is szövetkezetté óhajtották átalakítani.⁵

A magyarok forradalmuk leverése után más útra kényszerültek. Ezen az úton az múlt húsz évben olyan változásokat valósítottak meg az országban – természetesen elsősorban a második gazdaságra gondolok –, amelyeket senki sem sejtethetett előre. Semmi sem zárja ki, hogy a következő húsz évben ugyanilyen vagy még nagyobb mérvű változások következzenek be. Nem láthatjuk előre, hogy mit fognak cselekedni az emberek. Egyet tehetünk : idejében észlelhetjük a változásokat.

JEGYZETEK

1) Elsősorban a KSH jelentéseit használom fel, továbbá Gábor István - Galasi Péter *A második gazdaságról* című, 1981-ben megjelent alapvető munkáját, végül Kornai János írását „A gazdasági reform helyzetéről” a *Gazdaság* 1982. évi 3. számában. Megemlítem még Cseres Zsuzsa 1981-ben megjelent könyvét *A mezőgazdasági kistermelés termelőerői* címmel.

2) 1982. január 1-én kormányrendeletek jelentek meg, amelyek az új gazdasági szervezetek megalakulását tették lehe-

tővé. Ezek rendre: 1. Kisvállalatok (1982-ben négy ilyen jött létre); 2. Állami vállalatok által létrehozott leányvállalatok (számuk 1982 végén 26); 3. Kiszövetkezetek, legfeljebb 100 taggal (számuk 145); 4. Szövetkezetek által létrehozott szakcsoportok, 5-15 fővel (477); 5. Általánydíjasok (3230); 6. Vállalati gazdasági munkaközösségek (számuk 2775); 7. Magánszemélyek által alakított gazdasági munkaközösségek (számuk 2341, taglétszámuk 11.145).

3) Csikós-Nagy Béla, a Magyar Anyag- és Árhivatal elnöke írja a párt folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1983 februári számában, hogy Magyarország nemzeti jövedelme a hatvanas évek közepéig azért növekedhetett évi 4-6 %-kal, mert a Szovjetunió ebben az időben egyre több energiát és nyersanyagot termelt és ezeket olcsón bocsájtotta rendelkezésre. Ennek megfelelően 1945 és 1965 között Mo. elsősorban a kelet-európai blokk országaival kereskedett, s létrejöttétől kezdve a KGST szabta meg, hogy mit termeljen. De már 20 éve annak – folytatja tovább Csikós-Nagy – hogy a blokk országaiban energia és nyersanyag nem áll korlátlanul rendelkezésre. Energiát még tud vásárolni Mo. a KGST-n belül, azt is egyre drágábban, ipari nyersanyagokban azonban már a világpiacra van utalva. Így tehát exportálnia is a világpiacra kell, ott pedig mások a követelmények. A világpiactól való függés a termelési szerkezet átalakítására kényszerít, s Csikós-Nagy határozottan leszögezi, hogy az energia- és nyersanyagtartalékok fokozatos kimerülése volt az egyik döntő kényszerítő tényező, amelynek hatására a magyar vezetés a hatvanas évek közepén reformra határozta el magát.

4). Fent idézett cikkében Csikós-Nagy Béla a munkaerő-tartalékok kimerülését említi a másik reformra kényszerítő tényezőnek.

5) Könnyen lehet, hogy ha külső erő el nem gáncsolja ezeket a törekvéseket, a tervek egy részéről a megvalósítás során le kellett volna mondani. A vállalati öngazgatást például a legtöbb közgazda megvalósíthatatlan álomnak véli. A magyar politikai filozófus, Bibó István azt vetette ezzel szembe, hogy ugyanilyen megvalósíthatatlan álomnak vélték a 18. században a vallásszabadságot is.

Könyvről könyvre

Annakidején, Illyés Gyula nyolcvanadik születésnapjának közeledtére, elővettem azt a vaskos papírköteget, amelyben róla szóló, könyveinek köteteinek megjelenésekor készült írásaim heverték el, nem várva feltámadásra se. Elővételük műzsája a kíváncsiság volt. Az érdekelt, hogy a régi társ, a tisztelt és becsült és szeretett barát munkáiról negyven év folyamán papírra került méltatások, ismertetések, kritikák, rádiórecenziók, befejezetlen vagy félbehagyott kéziratok és kiadásra se szánt feljegyzések és megjegyzések sokaságából kibontható-e, nem a toll, hanem az olló segítségével egy olyan szemelvénygyűjtemény, amelynek értelme van s a kiemelt szövetrészekből s ezek együtteséből összeállhat-e olyan montage vagy mozaik, amely úgy-ahogy rávilágít az ember és mű, a költő és író, a gondolkodó és a moralista, a patrióta és a forradalmár külön világának – annak a világnak amelyben él és annak világnak amelyben élni szeretne – egyes elemeire, arra ami kormányzó s mozgató erőként ott van minden munkája mögött bármily változatosak is ezek és egyben érezteti a környezettséget, amelyben élnie adatott a róla kialakított képeket s képzeteket is beleértve. A segítségért a szemelvények kiválogatásában és kiválasztott szövegrészek rendbeszedésében Kemény István barátomnak tartozom hálával s köszönettel.

I.

A könyvről, amelyben Illyés Gyula életfilozófiájának egyes elemei kibontakoznak s a vidéki élet méltatásával civilizációs vívmányok mérlegelése párosul. (1941)

Szétágazva és újra összebonyolódva, – sűrűn követik egymást a könyvben a mondanivalók. A mondanó valóban oly meglepően és meghökkentően hat, mint maga a cím, a „*Csizma az asztalon*”. Viszont e csizma tükörfényes, igen gondosan subickolt: a könyv stílusa bravúrosan játékos, a meglepő mondanivaló igen takarosan fest, mire az asztallapra kerül. E stílust nem lankadó élvezettel kortyolja az ember. Egyszerű is, körmönfont is, találó is, meglepő is, a humor oly váratlanul bukkan elő a mondatokból, mint zsombékos földeken a zöld fű alól a talp nyomása alatt a víz. E humor új vívmánya e könyvnek. A magyar irodalom, különösen a legjobb, meglehetősen humortalan. A gúny többnyire olyan formákra lelt csak nálunk, melynek magyar mivolta gyanús. Az úgynevezett magyaros humornak viszont a színvonala kétes. Amaz túlságosan cerebrális, emez túlságosan és vaskosan érzéki és ízes volt. Illyés sikeresen szűri meg a kettőt, szeretetteljes kifigurázásai gúnyosan sebzők, de egyben anekdótaszerűen ízesek is, s ráadásul még szemérmesek, rejtettek, mindennemű hatásadászat nélkül valók. A könyvet ez a sajátos támadó és mégsem léhán-gúnyos humor teszi hallatlanul élvezetes olvasmánnyá. Közmondásokat ilyen civilizáltan még magyar könyvben nem használtak fel. Az a stiláris sündörgés, mellyel az író kényesebb témáknál a forró kását kerülgeti, korántsem öncélú. További nagy értéke a kötetnek, hogy rehabilitálja az idillt, s megható szeretettel ecseteli az apróbb életörömök szépségeit, melyeket korunkban oly helytelenül kezdenek megvetni.

A könyv műfaja tulajdonképpen mulattatva-tanítás, a szerző azonban oly furfangosan ügyes ebben, hogy a mindig-gyanútkeltő tanítási szándékot csak jóval elolvasása után fedezi fel benne az ember. A tanítást a könyvben a jelenlegi szokásoktól eltérően nem úgy értelmezi, hogy féligazságokról nagy pátozzsal kell meggyőzni az olvasót, hanem úgy, hogy az olvasóban kételkedést s ezzel továbbkutatási vágyat, tanulási szándékot kell kelteni és jelenlegi „ideáljainak” újraértékelésére készíteni. A könyv egészében nem parasztokhoz szóló kiáltvány vagy program, bár alapos okaim vannak annak feltetelezésére, hogy ez akart lenni.

Azokat a passzusokat, melyekben a nagyváros élete pellengérré tétetett, talán a városiak még nagyobb élvezettel fogják olvasni, mint a falusiak. Mivelhogy a szerzőnek a nagyváros visszásságairól tett észrevételeit saját személyes élményeik igen hatalmasan támogatják. A falusiak ily személyes élményei inkább a falusi élet visszásságairól szólnak.

Vannak e könyvnek megkapó időszerű értékei is. Ezeket csak lelkes örömmel üdvözölhetjük, a szerző ezekben a szónak a használatostól igen eltérő értelmében forradalmár. Megkapóan *nyugodt* könyv ez, a korban, melyben sokféle izgalomban szédelegnek a lelkek. Következétesen *derűs* könyv, a korban, melyben szinte kötelező állandó balsejtelmekkel bírni. Konokul *kételkedő* könyv, a korban, melyben a szegény emberiség egészen áldozata lett a hamis bizonyosságokban való hitének. *Emberszerető* könyv, a korban, melyben úgy nő a gyűlölet a lelkekben, mint eső után erdőben a gomba. *Életszerető* könyv, a korban, mikor divatos az élet apró, tehát lényeges örömeinek szemléleti alapon való megvetése. A repülőgép korában a szénásszekéren a földektől a faluig tett lassú és rövidtávú utazás örömeit dicséri. A futószalag korában a gonddal és nótaszó mellett gyönyörködő lélekkel végzett egyéni munkát. A hírek özönvizének korában az emberi lélekről önként korlátozott

terjedelmű sorokban beszámoló vers műfaji előnyeit magasztalja. Az étkezdék és közkonyhák korában a fa alatt egyedül elfogyasztott szalonna ízes mivoltát méltányolja. Következétesen, bár harag nélkül megveti azokat az örömeket, melyeket a nagyvárosok „gigászi forgalma”, a filmek „lélegzetállító izgalmassága” és más ilyen civilizációs viszonyok nyújtanak. Következétesen kedveli azokat az örömeket, melyeket a saját munkával termelt bor lassú kortyolgatása, egy szép vers gondos és tűnődő elolvasása, egy régi népdal csendes és nyugodt eléneklése és általában az a vidéki élet nyújt, melyről egy népi közmondásnak az a nézete, hogy „*erdő mellett nem jó lakni*”, egy francia városi szociológusnak pedig az, hogy: „*erdő mellett jó lesz lakni*”. Játék és terv, jókedv és komolyság, közmondás és társadalomkritika, tréfa és tanítás, kötél tánccmutatvány és épületalapozás keveredik e könyvben a vers és a szántó föld, a kultúra és az akácfa dícséretével s a panaszkodás, a tülekedés és sebesség ócsárlásával. Az utolsó fejezetben fűdőszobák építését és esti önvizsgálatot, szóval testi és lelki higiéniát ajánl a falusiaknak. Általánosságban nem programot ajánl fel, hanem gondolkodást ajánl a népnek. Alapjában véve hívő könyv, mely az emberben hisz és csömört kap attól, amit manapság társadalomnak nevezünk. Az embert tartja a legfontosabbnak: a tökéletesebb embert eszköznek, a boldogabb és nyugodtabb embert a célnak. A kötet elolvasásának színhelyéül szabad térséget ajánlok, hová már nem hallatszik semmiféle házablakból semmiféle rádióműsor. Az olvasás idejéül vasárnap délután választandó, derűs, napfényes délután, mikor jár valamicske szellő, de forróság nem tulságosan nagy. A könyvet érdeklődéssel, de sietség nélkül kell olvasni, meg-megállva, hogy úgy mondjam, fejezetről-fejezetre ballagva. A könyv végére érve nem elégedettséget fognak érezni, hogy egy szabályos gondolatmenet kerekdeden befejeződött, hanem elégületlenséget, hogy az olvasmány nem folytatódik.

II

A könyvről, amelyből az író fiatalkori forradalom-érzékelése fejeződik ki. (1942)

„Hátratekintve a magyar múlt hegy-völgyeire, a század második évtizede végén szürke, semmitmondó tavat lát az ember, afféle Holttengert; még a madarak is kerülnek. A nemzet egyik legmozgalmasabb és legtanulságosabb korszakát hullámok borítják, sőt hinár és iszap” – ezeket a sorokat Illyés Gyula új könyvének („Koratavaszi”, regény, 2 kötet, Révai) elején olvasom. Mi ez: bevezetés, vagy indoklás? Mindkettő, de úgy hiszem erősebben az utóbbi: „felfedezést várok az irodalomtól, barátom”, írja elébb a szerző. Ez az elsüllyedt néhány esztendő, melyről csakugyan mélyen hallgat a nemzet emlékezete, mint szégyenletes kudarcról, illetlen balesetről, melynek még említése is kínos, valóban olyan téma, mely felfedezőútra hív. A felfedezés formája ez alkalommal, mint műfaji jelzése hirdeti: a regényforma. Hogy regény-e csakugyan a könyv? Inkább lehetne lazán epikus műnek nevezni, kor- és lélekrajz összefonódásának, a valóság regényes, de aggályosan hű és tanulmányos ábrázolásának, esetleg a forradalmas világ társadalomrajzának, talán tanulmánynak erről az ábrándról: „forradalom” és egy vele párhuzamos másik tanulmánynak erről a valóságról: „forradalom”.

A regény tulajdonképpen a dobszóval kezdődik, mely a háborút (az előzőt) egy dunántúli falu számára meghirdeti. A szerep, melyet a dobpergés a különféle rendű és korú magyarok számára kiosztott, különféle volt. Amit a szerzőre osztott: „az volt, hogy tizenhárom-tizennégy-tizenöt éves fővel számító családfő legyek, az időjárást ne a fürdés, vagy a szánkázás, hanem a kaszálás és krumplikapálás szempontjából vizsgáljam”. Rögtön az elsőszemélyben elmondott könyv nyitányában megkez-

dődik az a kettősség, mely az *ábránd* és *valóság* előbb említett kettősségét kiegészíti: *gyereknek lenni* és *felnőttnek lenni* egyszerre. A két kettősséghez később egy harmadik társul: *városból* és *faluból* nézni az eseményeket, s ez elkeveredik az előbbiekkal olyformán, hogy a szerző városon inkább a gyerek szemével kell, hogy lásson, falun inkább a felnőttével.

Az első oldalak s az első fejezet e hirtelen felnőttéválás rajzát adják, előhangként, melyben a szerző mintegy a saját fejlődéséhez ad kulcsot, mielőtt rajzolni kezdené azt a világot, mely a katonák hazaérkezésével kezdődik. A hazatérők topognak, pörögnek, nem tudnak megállni, a háború lendülete még forgatja, de már nem viszi őket – írja, különös világ ez. A szétoldódásé, vagy a felszabadulásé, az elvadulásé, vagy éppen az önmagára találásé? A szerző maga is vívódva játszik ezzel a kérdéssel s felelet helyett az ábrázolást választja. Ez az ábrázolás azt mutatja, hogy a dolgok valami társadalom előtti állapotba kerülnek vissza ebben a dezolációban. Ez az állapot a parasztok számára sokkal inkább ismerős, mint amennyire új és van benne valami végtelenül természetes, mint az egyéni és társadalmi élet nagy válságaiban általában: „*érezni lehetett, hogy van nép, nem tudom hány száz év óta most lehetett először érezni. Mint tavasszal a fagyfölgengedtével a föld szagát, úgy lehetett érezni ezt, szinte a föld lehében is.*”

Az, amit országosan szétoldódásnak és bomlásnak nevezünk a nemzet és a társadalom szemszögével nézve, a faluból a paraszt és a gyermek szemszögével nézve inkább egy ihletett és kissé részeg pillanat s mindenekfelett közeledés a természethez: a vadászterületből erdő lesz, a hídból faalkotmány, a faluból ország, a dolgok értelme megszínesedik, a szavak hatalmat kapnak. A falubeliek egy nap vállalkozásszerűen beülnek a szekerekbe s bekocsiznak a városba, ahonnan különféle városi javakkal térnek vissza. A zord cselekedet

külszínre egy lakodalmas kocszízáshoz hasonlít. A táj tele van pogány és rendetlen vállalkozásokkal, az erdőből egy nap gépfegyverkattogás hallatszik, a hazatértek, mint valami vitéz gondolattól megszállott férfiak, hadműveleteket vezetnek az erdei vadak ellen. Később valaki aknavetővel vadászik. E részben rendkívül plasztikusan és helyénvalóan érvényesül Illyés bújkáló humora, mely látszólag egyszerű és jószándékú mondatokból üti fel a fejét: *„egy magas asszony jött velem szemben, fején egy véka ébresztőóra.”* E humor különösen kedvére tündököl, mikor a város javai vándorolni kezdenek a falu felé s jönnek a zongorák, melyek megszólalnak, hol egyik, hol másik szomszéd tiszta szobájában. A faluban derúsen és különösebb gyűlölködés nélkül valaki *„majdnem idillikusan bájos jelenetet festett arról, hogy a pesti hölgyek és urak kukoricát töltögetnek, Füzes Mari néni pedig lornyonon nézi a fagylaltot a szomszéd cukrászda terraszán”*. Különben a kép, melyet a bizonytalan idők falujáról fest, éppen abban felfedezészerű, hogy városi embernek fogalma sincs arról, hogy a szóbanforgó esztendőket ilyen távoli bölcsességgel is lehetett látni, ennyire másként, mint ahogy a városban lezajlottak.

A városból is a parasztgyerek szemével néz, aki itt iskolásfiú. A jelek részben egyeznek, részben különböznek a falun tapasztaltaktól. A szigorú rend itt is megbomlik: a tanárok arról beszélnek, amiről kedvük tartja. Ez korántsem jelenti azt, hogy politikáról beszélnek. Van, aki ezt teszi, de van, aki az alkalmat háborús emlékeinek, vagy csillagászati tapasztalatainak, vagy Habsburg-ellenességének elmondására használja fel. A felszabadulás eszmék és előszeretetek felszabadulását jelenti, ilyenformán a fizikai órán a Klapka-induló csendül fel és más ilyen rendkívüli dolgok történnek. Itt igen éleselméjű észrevételek olvashatók a szónokokról, a szónoklatokról s a népgyűlésekről. A népgyűlésekből – jegyzi meg az író – hiányzott a forradalmak éltető

eleme, a merészség. Folyvást meglévő dolgokat követeltek és éljeneztek. Így „*Le a háborúval!*” – kiáltozták nagy lelkesedéssel, mikor már nem volt háború. „*Le a királlyal!*” kiáltozták, mikor már nem volt király. Ez fordítva, pozitívumokban is így volt: a szónokok a forradalomban a forradalmat követelték. Úgy látszik, e téren nincs különbség a különféle állapotok között, mikor rend van, akkor is általában nagy hévvel szokták követelni a szónokok, hogy legyen rend.

Otthon? A falusiak mindenről tudnak, de más, mint a föld, nem érdekli őket. A változás apró jelekből észlelhető. Például parasztasszonyok szavaiból, melyekben ilyen kitételek szerepelnek: „*Esztinek joga van*”, „*nekem ez az elvem*”. A kanász sztrájkba lép és más ilyen rendkívüli dolgok történnek; nem éppen közhelyeslés mellett. Rendkívül érdekes a falu önállósulásának rajza; a falu nem igen bízik a tágabb közösségben, tehát átveszi a maga dolgának az intézését. Nem érezvén magát a honvédelem biztonságában, faluvédelmet szervez. A református templom tornyából fegyveres őr vigyázza a tájat, hogy nem közeledik-e ellenség a falu határához. E rész oly gazdag remekbekészült rajzokban, hogy még megemlékezésükre is alig jut hely: ilyen a faluba kiküldött agitátor (könyvelés- és gyorsírástanár egy felsőkereskedelmiben) kínos szereplése. Ilyen annak a rajza, hogy a falu számára a zavaros időben csak egy cél plasztikus: a földszerzés, és egy ellenfél látható, a városi ember: például a kiküldött agitátor. Vagyis: nem elvi, hanem elementáris, majdnemhogy tudatalatti ellen-szenvek formálják az indulatokat. A falunak ekkor sem az új tetszik, hanem a régi. A politikai megbeszélések törzsi gyűlések képét mutatják, s általában a természetes és legősibb közösség, a családi közösség lép előtérbe. E részben a szerző újságolvasás közben érzi, hogy a közboldogságot valahol elfuserálták. Így maga akarja legalább a falu számára az ügyet a maga tisztaságában fenntartani. Ez a tisztaság két elemből ötvöződik: az új

eszmék és a negyvennyolcas hangulat ötvözetét keresi. (Nagyapjának az újságot felolvasás közben napról-napra átkölti a negyvennyolcas események jelentőségére.) Közben a „szónokok gyűjtő hangon higgadtságra szólítják fel a népet”, jegyzi meg megvetéssel. A falu otthon elhatároz valamit és kivonul a majorba, hogy elhatározását végrehajtsa. Ott többen szónokolni kezdenek. A tömeg a többféle- és végetnemérő szónoklat hatására megzavarodik és rendben, amint jött, visszavonul: „a politikába kószolt bele” – jegyzi meg Illyés.

Van egy árulkodó mondat a könyvben: „a forradalom elsősorban a képzelet szabadsága”.*

III

A könyvről, amelyben Illyés Gyula Franciaország megszállása idején a francia irodalmat magyarul szólaltatta meg (1943).

Ez a szigorú nyelv – érezteti „A francia irodalom kincsesháza” – egy eszmét, tehetséget szigorúan válogató irodalmat nevelt fel: formájával ragyogó verset, pontosságával ható prózát, értelemre ható stílust, érzelmi ködöktől irtózó művészetet. Még beszédek pátosza, a híres francia pátosz is inkább az egymásra következő mondatok hosszával, numerosítással hat, mint nagy szavakkal: nem az érzelem, hanem az értelem hevülését

* 1968 májusában az ifjak egyik kiáltványa a képzelőerő hatalomátvételét követelte, franciául. (Sz. Z., 1983.)

fejezi ki. A nyelv zsarnoksága szigorú szabályokat állít fel, valamiféle kifejezési erkölcsant, mely sokat tilt, különös előszeretettel olyasmit, ami veszedelmes érzelmességre vezethetne. Úgy rémlik, hogy ez a sajátos irodalmi szabályrend az érzelmességet szemérmetlenebbnek tartja, mint az érzékiséget. Illyés kitűnően jellemzi előszavában ezt a literatúrát, melynek hazája eszme, szerelme szenvedély, mely végtelen szemérmességgel hallgat anyáról, családról. A mi irodalmi hon- és népszerelemünket lehet hogy illetlennek éreznék. A szabályok e rendjétől csupán az ésszerűséget nem lehet megtagadni, a gondolati érzelmesség az értelmet szennyezi, viszont még egy dögről is lehet makulátlan tisztasággal beszélni. Baudelaire a példa... E név térít vissza a csapongó mondókától a könyvhöz: Illyés antológiája a „*Fleurs du mal*” magyar kiadásának irodalmi reakciója is. Mindenekelőtt tartalmában: az ismert tizenkilencedik század rovására a régi francia irodalmat szerepelteti bőven, felfedezésszerű részleteket hozva a magyar olvasó elé. Dolga könnyű: amit nem talált meg jó fordításban, lefordította maga. Így a kötet a szerkesztő Illyés mellett e sokszínű és mindenben a tökéletesre törő író új arcát mutatja: a versfordítóét. Illyés a versfordító megintcsak visszahatás a „Romlás virágai”-nak fordításaira. Ha Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc hideg és káprázatos bűvészettel tolmácsolták a francia vers súlyos könnyedségét, ő ezt a pásztorok botfaragó kedvére emlékeztető ízű játékossággal teszi. „*Testvér megismeri a testvér markait. A leszúrt atyafi a szúró atyafit*” – fordítja bele Agrippa d’Aubigné versébe. Szent Bertalan éjszakáról van szó. A népi irodalomban ő hordozta a francia oltást, most, hogy amarra se maradjon adós – a francia irodalom tolmácsolásába némi népies hangot vitt. A szótul nem kell megrettenve fölrezzenni. Nem etelközi-honvágyú népiesség ez, hanem dunántúli játékosság, jól forog a francia ruhában, s nehezen tudnám eldönteni, hogy Illyés stílusának bújócskázó humora, rejtőző

kacérsága, pátosz helyére villanó mosolya hiteles népi, vagy jól megtanult francia tulajdonságok-e? Azt hiszem, hogy az a tündöklő szeretet, amellyel e gyűjtemény készült, éppen annak a felfedezésnek a gyümölcse, hogy e hiteles népi tulajdonságai igen otthonosan érezték magukat francia földön. E kötet Franciaországában is jókedvűen mozognak a „népi” kifejezések, s nem hinném, hogy a francia klasszikusok megneheztelnének a sírjukban azért, mert Illyés a francia nemzet lényét a ket-tősfogathoz hasonlítja bevezetőjében („*egyszer a rudas híz, másszor az ostorhegyes*”). Ez azért sem valószínű, mert a következőkben olyan szépen jellemzi a francia irodalom eszményeit és erényeit, amilyenre csak a szeretet és hozzáértés párossága képesít. Ugyanezt mondhatjuk a kötet munkatársai közül legtöbb munkát végző Gyergyai Albertről és Cs. Szabó Lászlóról. Vajha (kívánom az irodalomnak) ez eszményeket Illyés honfitárs írótól is megkívánná. Vajha (kívánom öneki) számos kortársba is beoltaná... Bár tudom, hogy türelmetlen olvasók nem kedvelik a dicséretet, akkor se, ha méltó művet ér, szerényen el kell mondanom, hogy az antológiának a következő érdemei vannak: 1. Méltó ahhoz a szellemhez, melyen irodalmunk a francia műveltséget ápolja, 2. teljes képet ad majdnem az egész francia irodalomról, 3. ezt a képet művészi adja, 4. legpazarlóbb ott, ahol ismereteink a leghiányosabbak voltak, 5. rengeteg új és méltó fordítást ad elénk, 6. a legnemesebb magyar magatartás dokumentuma, lovagiasan hódol egy nép előtt, melyet szorítóba juttatott a történelem. „*Hogy fejezi ki háláját az ember egy nép iránt? – írja Illyés – Besenyei, Petőfi óta hány magyar író gazdagodott a francia szellem kincsesházából? A fordítás tisztelgés is, hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgés-gyűjteményt a francia népnek, sorsa nehéz pillanatában.*” Ehhez a mondatához nincs hozzáfűzni való: nemcsak a nyelve magyar, hanem a veleje is. Legfeljebb ennyit: a dönthetetlen ovidiusi tétel (*Donec eris felix, multos numerabis*

amicos; Tempora si fuerint nubila, solus eris) magyar-francia vonatkozásban módosításra szorul. „Franciaország a művészetek anyja” egészen egyedül nem marad e felhős időkben sem. A magyar irodalom ma tiszteleg a francia előtt. Ez a tisztelgés jobb napjaikban sem maradt volna el. Amint hogy most se maradt el, csak éppen meghatottabb lett, komolyabb, reménykedőbb.

IV.

A könyvről, amelyben Illyés Gyula franciákkal rokonosodik, családtagokat is felkeresve. (1947)

A magyar utazók? Mindegyikük becsomagolt ing és cipő, beretva és harisnya mellé egy-egy hazafiúi szándékot is. A magyar utazók egy részének útitáskája mellé van úti eszménye is. Utazását ez nemesíti, ez indokolja, ez teszi rendbe teendőit és élményeit. Ilyen útieszménynek a legkülönösebb mindenesetre a Szemere Bertalané és kortársaié volt: a börtönügy.

Illyés Gyula útieszménye nem ez, ahogy új könyve, a „*Franciaországi változatok*” érezteti.

O nem a gyilkosok, rablók, apróbb tolvajok és ügyetlenebb szélhámosok börtönbeli lakásviszonyait kívánja megjavítani, ám azért ő is fogolyszabadítást csomagol be útieszménynek.

Azt kutatja, hogy mint lehetne a magyar irodalmat abból a fogságából kiszabadítani, amelybe egy társatlan nyelv zárja be. Ennél a témánál minden adandó alkalmalmmal meg-megáll, csakúgy, mint Szemere a börtönkapuk előtt. Miközben ilyenformán Nyugat kapuit nyitogatja, meg-megnyílnak előtte a francia írók lakásában az ajtók, Aragon látható, jobb- és balfülén egy-egy telefonkagylóval, mint a tevékenység megtestesülése, Mauriac, amint sápadt ujjai összefonódva és szétválva dör-

zsölik egymást, Tzara őszén és Éluard szomorúan, szóval halhatatlanság életben, közben ezek mellett az ő életüknek, és Illyés párizsi életének színhelyei, egy pad és egy út, egy kávéház és a kávéház: a Flore kávéház, ahol gőzölögnek az agyvelők és percegnek a tollak és érezhetően teremnek a művek. Mindehhez elmúlt idők ismerőseinek keresése társul, két történelmi kép, egy a képviselőházból és egy a külügyminisztériumból, vidám jelenet a francia parlamentarizmus, nehéz pillanat a magyar történelem párizsi fejezetéből, meg tünődések, az utazás, az élmény mibenlétéről, a francia nyelv varázsáról, és az anyanyelv kényelméről. Mindez villódzó tökéletességgel írásba téve, egy ujjgyakorlatot végző művész futamai és a mesterségbeli tudás csillogtatása. Az író a beszámoló szándékának egyszerűségét ábrázoló eszközeinek csillogásával teszi a maga számára élvezhetőbb feladattá, az olvasó számára tökéletesebb élvezetté. A békeszerződés aláírásának jelenete a legjobb történelmi festmény írásba téve, amiről egyáltalában tudok, egy okmányt aláíró kéz reflektorok és magnéziumlángok egyenes sugárzásában. A vámosról szóló bevezető fejezet kellőképpen érzékelteti, rögtön az első oldalakon, hogy az író idegen országban fogja otthon érezni magát.

Mindez bravúros, nem elsősorban jellemző azonban az íróra, aki idejekorán elmondja, hogy az igazi utazás számára mindig az az első marad, amely a pusztáról, Rácegresről Ozorára, a faluba vezetett.

S itt érünk ahhoz, ami Illyésről ebben a könyvben is, mint minden könyvében, kiderül, s ami több, mint erény, jellemző tulajdonság. Minden költő számára elképzelhető egy olyan alapvető helyzet, amelybe költészetéből kirajzolódó alakja minden más helyzetnél természetesebben illik bele. Petőfi például legtermészetesebben oly helyzetbe képzelhető el, amelyben a szabadságért küzd, természetesen az Alföldön és természetesen nyakravaló nélkül, miközben vihar van készülőkben. Vörösmarty oly tájba, amelyben a múlt kőszáli

sasként szárnyal várromok fölött. József Attila egén gyárkémények füstjét, talpa alatt a földön zsíros elhányt papírt bolygatnak játékos szelek. Illyés leginkább úgy képzelhető el, hogy leszáll egy vicinálisról és hazatér a legszűkebb pátriába, a családba. A frissen megtért tékozló fiú körül a hirtelen készülő hazai rántotta illata lebeg és rokoni mosolyok fénylenek. Közben a léckerítésen egyre szaporodó számban sógorok örömteli arca tünedezik fel.

Ő a magyar irodalom leginkább családias jelensége, a folyton elszakadó és folyton megtérő rokon, akinek otthona nem annyira eszme, vagy szenvedély, vagy cél, mint inkább az emberek bizonyos vérségi kapcsolatban álló köre, rokonság. Forradalmisága is, hogy úgy mondjam, családias, hazafisága is bizonyos rokonsághoz tartozó, Petőfi vén zászlótartójának és az édesanyjának helyén itt egy egész rokoni had áll, nagyanyákkal, sógorokkal, unokatestvérekkel, ángyokkal, egy seregre való ember, az ő költészete és prózája mindenekelőtt rokonokkal népesedik be, akik mögött másodsorban ott állnak az osztálytársak, a sorstársak és harmadsorban a választott rokonok: az irodalom emberei. Az ő életművében a csókok nem annyira ajkakat és ajkakat, mint inkább ajkakat és orcákat kapcsolnak össze és határozott szívélyességgel cuppannak, rokoni ajk rokoni orcát köszönt velük.

A mulatságos az, hogy ez a rokoni jelleg a *Franciaországi változatok*-nak is egyik legjellemzőbb vonása. Párizs e könyvben kissé távoleső, ám szokatlanul nagy kiterjedésű pusztá is, az ozorai központú rokoni világ-egyetemben.

E párizsi pusztán, mely Illyésnek nem Bakony, mint Adynak, nem csupán város, mint a többieknek, rögtön a megérkezés után feltünedeznek az itteni rokonok, a testvér s mind a többiek, megannyi Trinqucostes. Az ozorai kép, némi változásokkal, Párizsban is fölmerül: „*A nagyanya – nekem ma is még Madame Trinqucostes*

– *hajdani vendéglősné szívélyességével fogadott, mert ez volt hajdanában a mestersége. Most valami kötőüzeme van. Zozso, Geogeo él, de mégsem látható... Kitől tudhatnám meg a címét? Talán Józsi bácsitól. Itt lakik a harmadik uccában.*” Látnivaló, hogy a rokonok feltünetedezése nem áll meg olyan csekély akadályon, hogy nem Tolnában vagyunk, hanem Párizsban. Az Illyés-œuvre-ben állandóan a honfoglalásra emlékeztető családi térhódítás zajlik, azonban nem oly kifogásolható eredménnyel, mint Árpádé. Az Illyés-had nem áll meg a Lajtánál, hanem okosan kihagyván Svájcot és a kellemetlenkedő, nedves Németországot, most ime Franciaországot is behálózza sógorok, komák, nagyanyák, unokák, Józsi bácsik, Juliska nénik (Juliette, gondolom), meg Mignot nénik útján. Így válik Párizs, amely bűnök városa, az ozorai képzeletben afféle másodrendű Ozorává az ilylyési műben, s így terjed át ez a dunántúli szíves-mosolyos, rántottasütő, borral kínáló, csókkal fogadó családiasság magára Párizsra is. Így marad Illyés hű önmagához. Így szövi bele az írolátogatások és kultúrdiplomácia mellé a családias meghittséget a párizsi útikönyvbe. Így teremti meg azt a légkört a kötetben, amely bravúrján túl a könyvnek családias varázsát adja. Nemcsak hazabeszél Párizsból a rokonságnak, amelynek tágabb fogalma: a nép, hanem egyben haza is tér Párizsba, melyben az Illyés-hadnak számos szállása van, legfőképp a Szajna jobbpartján.

Mondom azonban, hogy a rokonok keresője egyben Szemere követője is. Talál rá Szemere válasza arra, hogy ilyenkor munkaidőben magyar embernek hazájában kellene lennie. „*Sokan vannak a hazában – írja Szemere – akiknek a haza nincsen a lelkükben, de vagynak néhányan kívül a hazán, akiknek a haza a lelkükben vagyon.*” Illyés *Franciaországi változatok*-ja azon kívül, hogy a prózaíró játékos bravúrja, ennek bizonyítására is készült.

A könyvről, amelyben a költő, nem gerontológiai fokon, az öregedés kérdéseit firtatja-feszegeti.
(1969)

Illyés Gyula prózai munkái közül a „Puszták népe” a legjelentősebb, arányosság szempontjából azonban az „Oroszország” kéri magának az első helyet, a nyelvi lelemény felső foka viszont a „Franciaországi Változatok” volt. A pokoljáró dúlt poézis ellenpólusának a „Magyarok”-at látom, higgadtságával, amit humor színez; mélységével, amit egyszerűség leplez. Az idén megjelent, könyvterjedelemre mért prózai mű leginkább a „Csizma az asztalon” rokona, ebben az volt a mesteri, hogy az igazat valóságok fejtetőre állításával tudta híven mondani, tréfával mondta a komolyat. Az új könyv az emberélet mizériáiról beszél, gunyoros tréfaszóval. A cím „*Kháron ladikján*”, az alcímmel együtt: „*vagy az öregedés tünetei*” kissé megtévesztő. A műfaj megjelölése – Illyés Gyula ezt az írását „esszé-regénynek” mondja – részben fölösleges, részben azt juttatja eszünkbe: kár, hogy nincs magyar megfelelője a „*non fiction*” vagy a „*récit*” megjelölésnek. Holott a magyar valóságirodalom jobb volt, mint nagyobb népeké az elmúlt évtizedekben. Dehát a „nem-mese” fordítás, fájdalom, használhatatlan... A „*Kháron ladikján*” semmiképp se regény, ahogy a „*Koratavas*” se volt az, a „*Hunok Párizsban*” se; szerencsére! A cím és az alcím annyiban igazmondó, hogy a könyv beszélyei és eszmélkedései csakugyan kivétel nélkül öregkorral kapcsolatos jelenségeket és problémákat tisztáznak azzal, hogy ezeket kerülgetik. S annyiban félreérthető, hogy azt sejteti: Illyést kizárólag az öregedés foglalkoztatja itt, hatvan után és hetven előtt. A romlás, megrokkánás foglalkoztatja, a pusztulás.

Mint már harminc éves korában, az ormánsági naplóban is.

A középhelyet elfoglaló „Ézsaiás és Jeremiás” című fejezet harminc oldal a kétszázharmincból. Ez a könyv legszebb részlete, a próza itt érezteti leginkább a kedvet az íráshoz, a találkozás a szőlőhegyen a „Fekete-fehér” „Aggastyánok isszák az újbort” versének prózavariánsa. A beszély aggastyán-hőse őszhajú látogatójával ereszkedik kesernyés, de higgadt szócserebe a présház előtt, ami már romház, de nem eladó. A téma ebben az írásban, a két öreg közt, valójában nem az öregség. Hanem a múlt. A múltból az, ami érdemes lett volna rá, hogy ne múljon el, s nem csupán azért, mert a ’két öreg’ fiatalságához kapcsolódott: „*A szomszéd faluba csengős szánon illett menni sógort, nászasszonyt köszönteni. Sajnáltni lehet valósággal, hogy elmúlt az a helyes időjárású világ... – De mért kellett elmúlni annak? – néz először szembe a vendéggel az aggastyán.*” A szóváltás-szóértés fokozódó felmelegedését nem nosztalgia, honvágy a múltba hevíti itt, bár ez váltja ki. A két öreg közt objektív, társadalomtörténeti igazságok fogalmazódnak szóba, két *laudator temporis acti* beszél, de amit mondanak, elmondhatnák húszévesek is, ha saját közvetlen és személyes és anyagi becsvágyaikon túlmenő dolgokról beszélnek. A régi falusi élet színvonala, kereset és életstandard mértéke szerint igazán nem szerethető. De: életforma volt. Amiben az élet gondja-baja, emberi kapcsolata, tapasztalatai rendszerré álltak össze. S ennek az életformának voltak olyan örömei, amihez gyárvárosok, külvárosok, vagy akár belvárosok lakója nem jutott. Azzal, hogy a falu nem életforma edénye többé, ezek elenyésztek, s anélkül, hogy más életforma jött volna helyükre. Aki falun él, falun él ma is, nem éppen urbánus életet; a városiak többsége se ilyet él. Nem kell aggastyánnak, múlt idők dicsérőjének lenni ahhoz, hogy az ember ne lásjon haladást abban, hogy a faluban a méreteihez és jellegéhez illő életforma meg-

szűnt, de helyére nem jött más, s a falu csak lakóhely maradt... A „Kháron ladikján” másik, hosszabb betétje, az „Egy kis öröklét” kevésbé kielégítő belletrisztikus keveréke a beszélynek, útiemléknek és elmélkedésnek, valószínűleg azért, mert Shakespeare-t és kultuszát is „az öregedés tüneteinek” igájába fogja az író, s így lesz Stratford upon Avonból: nekropolisz.

A „Kháron ladikján” egyenetlen könyv, rendhagyó természeténél fogva, itt fragmentáló, amott summázó, el-elágazó és szétágazó is, egy gravitáción, mivel az író nem enged abból az eltökéltségéből, hogy a könyv leszögezett témájához kötődjék, váltott és váltakozó közlésmódjával minden: ízes beszély, pellengérező jelenet, szeszélyes útikép, torzrajz és gúnykép, ez főként az önarckép változatban, de a portrékat érzelmi aláfestés távolítja el a műfaj régi francia példaitól, míg a tünetleletek és jellemző mozzanat-észleletek a mesélgető vagy társkereső *raconteur*-előadással nem a régi medítáló vagy moralizáló angol esszé-beszélyek műfaját közelítik meg, s a *pensée* soliloquiává oldódik, mivel az író eszméltetni és mulattatni kíván; van itt *Leseifrüchte*, satíra, kritikai széljegyzet, 'case history', gyógymodlatolgatás, s e részleteiben és nem egészében figuratív mozaikban van olyan részlet is, amely vegyítetlenül és egyértelműen egy műfaj tálalásában került a papírra. A „Vita W.-vel” csakugyan dialógus, a beszélőből csak a nézeteit látjuk, ahogy ő mondja. E párbeszéd egyébként nem az öregedés tüneteit, hanem jellemző módon a forradalmárság, a szentség, majd a fokozás lajtorjáján felfele haladva az öröklét, a „*megfontolt önfeláldozás*”, a „*pozitív halálvállalás*” értékét feszegeti, eljutva addig, hogy „*az egész emberi faj léte nem örökbiztonságú. Sőt.*” Vagyis addig, amit Koestler „kollektív halál-lehetőségnek” nevezett. Korunk csakugyan fölismertette, hogy nemcsak az emberhalál van, az emberiség-halál is korlátlan lehetőségeink birodalmába tartozik...

Az öregedés tüneteivel kapcsolatban Illyés a *pars pro toto* módszerével él, nem a férfikorán túljutott emberi test és lélek egészét veszi szemügyre, hanem azt, ami ebben a testben, illetve ezen a testen, s a lélekben is az öregkor jele, jegye. Csak magát a tünetet nézi. A testi elváltozás jeleit, de még inkább a lelkieket pazarló bőkezűséggel írja az öregedés, csak az öregedés, semmi más csak az öregedés kontójára, s ebben olyannyira következetes, hogy kétséget is ébreszt a tünetek kórokozói felől, míg a tüneteknek remek neveket ad. A *szóvétés*nek az a fajtája például, hogy az ember keze demizsont keres, de szája pizsamájának hollétét tudakolja, vagy az idétlen gumiarábikumot hiányolva az ugyancsak idétlen szóda-bikarbónára kérdez: nem föltétlenül az aggkor monopóliuma. Ez a kellemetlen jelenség járványszerűen terjed középiskolások közt, vizsgák és különösen érettségi előtt, egyetemi hallgatókkal is megesik, ha a disszertációjuk határideje közeledik, de befejezése távolodik. Szenvedélyes szerelem kórságába esett ember is ezt tapasztalja, ha kedélyének egyeduralomra jutott főelfoglaltságával valamely nehézség merült fel, s tetejébe szóban vagy tetteleg másvalamit kellene intéznie. Kezét a tárgyak, száját a szavak hagyják cserben ilyenkor, ilyesmit mindenki megtapasztalhat, minden életkorban, valahányszor figyelme valamire annyira összpontosult, hogy ami ezen kívül esik, az összezavarodik. Súlyos betegség, vagy a félelme, feltétlenül előidézi ugyanezt, Németh László „Árnyékvilágban” című elbeszélése kora férfikorában rögzítette mesterien az állapotot, s a *szóvétés* még egyszerű fáradtságnak is lehet tünete, például mikor az ember *gare de chef*-et mond *chef de gare* helyett, eszmecsere után, s nem pályaudvaron. Az öregedésnek ezek a tünetei mindig megjelennek, csoportban, valahányszor az ember rosszul érzi magát a bőrében, ha jelenének fenntartására úgy kényszerül, hogy olyan jövő, ami felé haladni érdemes, világos körvonalakkal nem bontakozik ki. A fiatal is úgy megy az

időben, mintha Kháron ladikja vinné, ha létének fenn-tartásához az élet cselekvésre csábító értelme nem ösztökéli... míg az öregedés testi tüneteit, izmok és idegek gátoltságát minden lábadozó átérzi, ha nem igazán akar a kórházból hazamenni, bár persze a gerontológia az ilyesmit az öregedés szimptomái gyanánt tartja számon, s öregkorban mindez kevésbé egyéni okokkal is magyarázható.

A testi tüneteket Illyés már valóban önmagukban veszi szemügyre, nagyítóval, hasonlítva a szakorvoshoz, aki professzionális deformáció következtében nem a beteget nézi, hanem a kórságát veszi csak szemügyre, vagy olyan liliputi állampolgárhoz, aki Broabdingnagban jár felfedező úton, óriások ráncaiban és pórusaiban. Ezek a kötetnek pompás részei, a költő két alkati hajlama, fiatal korától párosult kvalitása nyer prózai kifejezést az öngúny enyhe undorral fűszerezett változataiban, valamely testrészcseke előnytelen látványosságának szemléletébe merülve el.

Az öregedés kérdései a költőt érdekelték annyira, hogy irodalmába is beletekintett, ezt kielégítőnek nem találta, de ad ízelítőt az olvasás gyümölcseiből is. Sainte-Beuve egy mondatával Simone de Beauvoir egy mondatát üti le, Pasternákéval a halálról, ami nem a mi dolgunk, leüti mindkettőt. A kérdésnek, amennyiben a tudás igazi forrása a tapasztalat, Bertrand Russel volt avatott szakértője, ő hatvan után minden tizedik születésnapján összefoglalta, amit időszerűnek látott, hetvenévesen, nyolcvanévesen, majd kilencvenévesen, évtizedenként négy-öt oldalon. E folytatásos esszé-sor alapvetése az „Öregedés művészete” című korábbi dolgozata volt, ez három oldalra terjedt. Ebben leszögezte, hogy a hosszú élethez, s így az öregedés lehetőségeinek élethez, s így az öregedés lehetőségeinek kihasználásához mindenekeelőtt az kell, hogy az ember jól válassza meg az őseit. Neki ez sikerült, mondja, bár apja, anyja fiatalon halt meg, a nagyapák, dédapák és ükapák az ő

családjában általában túléltek a nyolc évtizedet, egyet leszámítva, ez azonban ma már szokatlan kórság áldozata lett: a fejét vették. Hosszú életű szüleid legyenek, hogy hosszú életű lehess a földön, tanácsolta. Az hogy rang, anyagi helyzet tekintetében is előnyösen választotta ki felmenőági rokonait, Lord Russelnek nem jutott eszébe, de késő férfikorában úgy gondolta, *„hogy jófajta öregkorra leginkább azok képesek, akiknek erős személytelen érdeklődési területük van, s ez olyan, hogy megkívánja a cselekvést is, az érdeklődés természetének megfelelően”*. Hasonló következtetésre Illyés könyvében a még mindössze nyolcvanhárom éves Lukács György jutott: *„Az tart meg – mondja – hogy nincs belső életem. Mindennel foglalkozom, csak a lelkemmel nem foglalkozom. Mihelyt egy pillanatom van, merülök a munkába.”* Ennek a mondatnak a bölcsességét nem cáfolja, de nem is támasztja alá az, ami utána következik: *„a szocialista realizmust ismét használható fogalomká kell tenni, tartalma nem az, amit Zsdánov adott neki”*.

A Kháron-kötet filozófiája talán így foglalható, gorombán, szavakba. Az öregkort akadályozni azzal, hogy az ember fiatalabbnak érzi vagy játssza magát, hazugság. Az öregség állapotából erényt csinálni azért, hogy öregként az ember cselekvő ember legyen: hamiság. Vagyis az öregkornak a passzivitása ellen küzdeni így vagy amúgy bűn, vagy hiba, de az állapot maga elfogadásra nem csábít. Bukásban a győzelem, s a fiatalságot, mert végez életkorunkkal, halálunk hozza vissza. A gondolat behozza a könyvbe a vallás és a filozófia vigaszának a kérdéseit is, de csak itt-ott, mintegy színezésképp. A problematika múzsája nem a hit. Nem is az Isten, az öröklét vagy túlvilág hitetlensége. Inkább az ebbe a világba vetett hitetlenség az ihlető, amit tehetetlenség sugall, amit kiválthat kilátástalanság, amit okozhat életkor és a kor.

VI.

A tragédiáról, amelyben benne rejlik és szóhoz jut Illyés Gyula belső világának minden fontosabb mozgató ereje s összetevője. (1969)

Illyés Gyula drámai munkáját („Tiszták”) megjele-
nése előtt elolvastam, Saint Jeannet-ben, ahová a szerző
Véronique Charaire véleményére kíváncsian hozta
magával a kézirat első, gépelt másolatát. A „tragédia
három felvonásban” olyan történelmi drámát formázott,
amely – mondhatni bravúrosan – igazodik a nagymúltú
műfaj hagyományos koncepcióihoz, felsőfokon, hiszen
a cselekmény a konfliktus minden közérdekű és magán-
jellegű, hatalmi és szerelmi, hitbéli és politikai, materiá-
lis és metafizikai elemét egy helyre tömörítette. Nekem
azonban úgy rémlett, s olvasása ezért volt izgató is,
nyugtalanító is, hogy a tragédia a költő lírája mögé sze-
gődik, mintegy zárógyűrűként, s benne rejlik, egybe-
gyűjtötten, Illyés Gyula belső világának minden fonto-
sabb mozgató ereje s összetevője, a hajlamok, igények
és iszonyok sajátos és egyéni rendszerének minden for-
máló ereje, ama történelmi tapasztalatok áttételes vetü-
letével együtt, amelyek a költő szemléletének és moráli-
sának alakítói lettek. A „Tiszták” – gondoltam később –
írójának az a munkája, amelyben az alkotót alkotó erők
és tényezők a legtisztábban jelennek meg, provánszi
szabású árpádkori irhában, természetesen. A tragédiá-
ban, szintézisében, az embert, a művészt és a művet kor-
mányzó kép- és képzeletvilág a korlátlan úr, a rendező
erő, s érezhető a költő külön világának, belső planétájá-
nak a klímája is, észrevehetően annak, aki ellenáll ama
kísértésnek, hogy a történelmi drámák gyűjtőhelyének
szánt antik katedrafiókba tolja e szöveget. A szellem
szubjektív meghatározóinak, s az értelem döntő preok-
kupációinak ezt az akadálymentes egy-műbe gyülekező-

sét alighanem az segítette elő, hogy a cselekmény hely és idő szerint egyaránt messze van a költő korától s pátriájától. Messze van?

A tragédia helyét a szerző így jelöli meg: *„Kicsiny vár – voltaképp megerősített kolostor – a Pireneusok egyik cukorsüveg meredekségű sziklacsúcsán, 1200 méter magosban.”* Párja nincs Magyarországon, s merőben idegen Gyánt és Ozora, Tolna és Somogy völgyeitől és halmaitól, ahol a családtagok humoruk fényével, s a nagyobb család, a nép, sorsa terhével tünedeztek fel. A hegy azonban elejétől fogva meg-megjelenik e dunántúli ihletésű költészetben, nem a költő nélkül, s Illyés képzeletvilágában és képzetkincsében, külön mitológiájában éppoly gyakran néz le ránk hegycsúcs, mint a görögökre a mitológiájukban az Olimposzuk, bár ezen a hegy-en, Illyés hegyén, nem népes társaság istenkedik, hanem sarokbaszorított végváriak istenülnek. Illyés kölyök-költő-korában, az „Íme férfi lettem” stréfáiban a Dunántúlt láttatja, de a költőt hegyre viszi. *„CSÚCSON állok, szél fú, öblíti fejemet – és csavar mint tölgyet, hajam lobogva hull”.* A pálya csúcsra szorítja, megpróbáltatásba, harcba erőssel, az élet tájai fölé. S minő hegy ez? *„Mint egy antik hősnő, ki a Sors sötét – éjébe hullt és ott tördeli kezét, – elfordul jajongva, örvongve kiált, – szél zilálja szerte hosszú sikolyát – Így hallom a HEGYET ahogy eljövök – lábánál, a köd gyors bokrai között”* (1930 előtről). S a „Rend a romokban” oldalain? *HEGYEN tanyázom, prэшáz a lakásom – CSÚCSON, mégis meredek part alatt. – Mint fecske-fészekből nézem a tájat – életemet is, amely lent marad*”. Az élet nem elmarad mögötte, hanem alatta marad, úgy néz le rá, mint elszálló lélek a testre, vagy máglyafüst a hamujára. Az „Új márciusban” a nép költője *„szikláról nézi kis népünk jövőjét”*, s a legismertebb, legillyésibbnek idézett vers, az „Ozorai Példa” ezzel a képpel zárul: *„HEGYRE kerülünk... vagy HEGYRE szorultunk, – barátaim, de megritkult sorunk! s be védtelen jajt-zümmögő alattunk – az*

édes ország, melyért harcolunk”, s ilyen példával tanít példaadásra: *„Nevetnünk kéne, hogy vagyunk, megyünk még – ezrek dalaként fújva énekünk – Ha lesz jövő hadat talál helyünkön – Legyőzhetetlent: ha mind itt veszünk*”. Hol ez a baráti kör, a társaké, a bajban, a Centrál asztalánál? Nem nyomta fel máris az elpártolt idő a felhők közé, Montségur zátonyára, a magosba?

„Történi 1243-1244-ben, Montségur-ben” mondja a tragédiáról a színlap. Az időpont, a középkori, nem tér úgy vissza, s újra vissza Illyés világában, mint a Hegy, amire az Úr felviszi jobbait, pusztulásukkal üdvözíteni. A középkor és Provence varázsa nem olyan szembeötlő mint a magaslaté Illyés költészetében, ám a próza, ha nem is kifejezetten, de észrevehetően keresi az utat a Provence felé és a középkor felé. Az, hogy egy civilizáció elpusztulhat, s vele félig a nemzet is, a középkori Franciaországéhoz hasonló magyar falvak iránti nosztalgiában jelentkezik először Illyésnél, török-tatár traumatikus tapasztalatok szülik a félig-tréfa bon-mot-t, hogy a döntő hibát Árpád követte el, azzal, hogy megállt a Duna-medencében, ahelyett, hogy lenyargalt volna Provence-ba, s a „Csizma az asztalon” falu-életforma dicsérete, a görög szőlőskertek-övezte természetközeli maradó kisméretű városiasodás, s a latin-európai középkori, civilizációt termőföldközeli megvalósító falu életformáját dicséri, bár nem az órák visszaigazításának a szándékával. Az a civilizáció, amely faluméretű mezővárosokra alapozódott, fórumot helyettesít piactérével, ahová a felépült katedrális búcsújáróhelyként csábította a kereskedelmet, fejlődési lehetőséget biztosítva a mesterségeknek, a Cluny-reform nyomán alakult ki, s tájankint változó variánsai közül a „Tiszták” bemutatójával kapcsolatos nyilatkozataiban és írásai-ban Illyés a provençal „trubadúr-civilizációnak” adja az első helyet. A Pireneusok, a Massif Central és az Alpok lejtőiről keletre s délre néző tájegység a mediterrán életérzés menedéke maradt, s dél felől nyitott volt a

közel-keleti és afrikai arab hatások felé, ezek gazdagították, anélkül, hogy megszállták volna, mint a mórok a spanyol félszigetet. A központosító nagyobb királyi hatalom gócaitól távol esvén, Occitánia földje a maguk külön provençal nyelvet beszélő földijeivel, aránylag sokáig megtartotta függetlenségét, illetve különállását, azelőtt, hogy a nagyobb egységekre törő és a hatalom nagyobb koncentrációjára törekvő, a szó technikai értelmében azidőtájt talán modern vagy korszerű királyi törekvések a huszadik századig példátlan kegyetlenséggel számolták föl a kisebb egységeket Angliában is. Franciaországban, délen, a Toulouse-i gróf hatalmára támaszkodó occitániai várurakat a király seregei egy válsháború zászlaja alatt szorongatták, s váraik bizonyos értelemben csakugyan az alattuk fejlődő, vagy meghúzódó, különbözőségével gazdagító déli civilizáció és népi különállás végvárai lettek. Hogy Occitánia ellen kifejezett pápai jóváhagyással és pápai legátusok részvételével folyhatott keresztes hadjárat, azt a pápának Barbarossa Frigyessel 1184-ben lefolyt találkozása után kiadott „Ad abolendum” dekrétuma tette a római keresztény egyház ügyévé.

A katár eretnokség likvidálását elrendelő pápai bulla hosszú folyamat következménye volt. „A katárhit terjedésének előfeltételeit maga az egyház teremtette meg. Az egyház gregoriánus reformja a 11. században még általános népszerűséget és lelkesültséget váltott ki. Ám a hivatalos egyház nem volt képes ezt a lelkesültséget – hosszabb távlatban – se kanalizálni, se keretek közt tartani. A papképzés növekedése, s a szentségek jelentőségének felfokozása a papságot mindinkább külön osztállyá, új osztállyá tette, s kevés teret hagyott a laikusnak arra, hogy saját elgondolásait az egyház ügyeire érvényesíthesse.” Ezeket nem én fogalmazom így, valamely történelmi párhuzam sejtetésére, hanem az Encyclopædia Britannica vallástörténésze. Lényegében az történt, hogy a papság elszakoskosodása és elkülönültsége

miatt a gregoriánus reform hatására megindult vallási újjászületés és hitbeli igények – mivel az egyházon belül nem volt számukra tér – a katár hit rohamos terjedésének szolgáltak alapul Dél-Európában. 1140 után a bogumil-katár-albigens hit rohamosan hódított, különösen Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban. A pápai hadüzenet az eretnekségnek nem annyira a katár hit terjedését, hanem a katár hitűek egyházzá szerveződését követte, Concorezzo, Desenzano, Bagnolo, Vicenza, Firenze, valamint a provánszi Toulouse, Carcassonne, Albi, Val d’Arau katár püspökei egymással is mindinkább állandó kapcsolatot tartottak, s a keleti katár püspök is meglátogatta a provençal felekezetet. A szuverénitásokat féltő, majd védő déli várurak szívesen látták falvaikban, s ostrom idején váraikban a katár-hitűeket. Ez melléjük állította a népet. A katórok, a „tiszták”, a nép vallási igényeit kielégítő extremitással voltak szent emberek, s ezen felül hasznos: orvosláshoz értő, mestersegekhez tudó, ezzel használni akaró emberek is voltak, az angol szórványt a köznyelv „takácsoknak” nevezte. Az occitániai várak ellenállásában ilyenformán a helyi szuverénitás védelme összefonódott egy helyi életforma, a provençal nyelvi különállás, különszínezetű életérzés és kifejezésének a védelmével, ami egyidejűleg a népi szemmel igazibb hitnek látszó hit védelmével párosult, mivel a katár hitet nem fegyelmével és tudásával elkülönülő klérus, hanem szentségig menő önmegtagadásra és önfeláldozásra kész, s egyben használni tudó papok és szerzeteséletű kiválasztottak, a „tiszták” hirdették, s képviselték. A várakat a királyi hűbéruraság, s így a központi hatalom érvényesítéséért küzdő keresztetek egyenként számolták fel, hosszú ostromokkal, melyek a hadakozás, egyezkedés és szószegés váltott fegyvereivel folytak, az ostromlott várat az ostromló keresztetek vették körül, ezek a nép ostromzárába szorultak, a nép viszont a királyi, császári és egyházi hatalmak ostromgyűrűjében élt. Béziers megvétele, körülzá-

rással, visszaveretetéssel, kivonulással, egyezségkötéssel, menlevéladással, újrabevonulással, adott szó mérsárlás és kivégzés útján történő megszegésével nem külsőségeiben, de lényegében és szerkezetileg rendkívül hasonló volt a sajnálatos októberi-novemberi taktika-fordulat-változatokhoz. 1956-ban Budapesten a várost körülvevő haderőt az ország népe vette körül, míg az országot bekerítették a szövetkezett nagyobb hatalmak, s a világhelyzet. Montségur jóval Béziers után esett el, hosszan állva az ostromot, de nem tűntek fel a szemközti dombon Dégről Perczel, Szilasról Görgey. – A Toulouse-i gróf térden, az oltár előtt, letette a hűségesküt a királynak. Ő megmenekült. Más nem...

VII.

A verseskötetről, amely maga is művészi mű, kötetként költemény. (1969)

„Minden vers alkalmi vers – írja Illyés a „Fekete fehér” előszavában – csak a java nem rögtön születik meg. S a nemző alkalom se pillanatnyi”. S abban, hogy milyen alkalom lehet szülője a versnek, mindig van rendszer. Ha a versek egy köteget csoportosító kötet ezt a rendszert is kifejezi, világosan és érzékletesen, a kötet, maga a könyv is lehet olyan zárt egység, mint egy szonett vagy concertino. Ebben az értelemben hat az Illyés-kötetek közül 1937-ből a „Rend a romokban”, 1969-ből a „Fekete fehér” könyvként költeménynek. Az alkalom, amely a kötetbe sorolt versek Múzsája volt, természetesen abban is, ebben is egyaránt lírai volt. De míg amabban a líra extrovertált volt, emebben introvertált lesz. A „Rend a romokban” darabjai, mondhatni kivétel

rással, visszaveretetéssel, kivonulással, egyezségkötéssel, menlevéladással, újrabevonulással, adott szó mérsárlás és kivégzés útján történő megszegésével nem külsőségeiben, de lényegében és szerkezetileg rendkívül hasonló volt a sajnálatos októberi-novemberi taktika-fordulat-változatokhoz. 1956-ban Budapesten a várost körülvevő haderőt az ország népe vette körül, míg az országot bekerítették a szövetkezett nagyobb hatalmak, s a világhelyzet. Montségur jóval Béziers után esett el, hosszan állva az ostromot, de nem tűntek fel a szemközti dombon Dégről Perczel, Szilasról Görgey. – A Toulouse-i gróf térden, az oltár előtt, letette a hűségesküt a királynak. Ő megmenekült. Más nem...

VII.

A verseskötetről, amely maga is művészi mű, kötetként költemény. (1969)

„Minden vers alkalmi vers – írja Illyés a „Fekete fehér” előszavában – csak a java nem rögtön születik meg. S a nemző alkalom se pillanatnyi”. S abban, hogy milyen alkalom lehet szülője a versnek, mindig van rendszer. Ha a versek egy köteget csoportosító kötet ezt a rendszert is kifejezi, világosan és érzékletesen, a kötet, maga a könyv is lehet olyan zárt egység, mint egy szonett vagy concertino. Ebben az értelemben hat az Illyés-kötetek közül 1937-ből a „Rend a romokban”, 1969-ből a „Fekete fehér” könyvként költeménynek. Az alkalom, amely a kötetbe sorolt versek Múzsája volt, természetesen abban is, ebben is egyaránt lírai volt. De míg amabban a líra extrovertált volt, emebben introvertált lesz. A „Rend a romokban” darabjai, mondhatni kivétel

nélkül, a költő életének értelmét keresik. A „Fekete fehér” darabjai viszont, ugyancsak kevés kivétellel, a poéta lényének, alkatának alapvonalait fejezik ki, vagy feszegetik, de lényegében ugyanazok a vonások jelentkeznek a kétféle funkcióban. A „Rend a romokban” nyitóversének kezdősorai ezek:

*A kocsisorról a süket Gyalog
nem is sejtí, hogy érte harcolok;
hogy könyvbe írtam... s már ha lelkemen
szárad, hogy a népet képviselem:
őt képviselem...*

A „Fekete fehér” nyitóverse – szándékkal vagy önkéntelenül? – erre a benső indulatokat kifelé, harcosra fordító korszakra néz vissza:

*Bajba kerülni, az volt még a szép,
a jó:
menni recsegve, recsegtetve, jég-
törő hajó,
nézni szorongva s ujjongva, hogy
reped, amitől remegtünk!*

A kép nekem az Ady-verset juttatja eszembe, de a „repülj hajóm!” helyén itt jégtörő küzdi előre magát, s rajta olyan költő szorong, aki magát a „holnap hőségnek” nem mondta volna, más hajón látja magát: az *utazás* már *távozás lesz*, a végén várja

*a baj, a baj
a diadal! – ?*

ebben az új harcban, ahová a szív „iszonyulva csábít”: a „baj” jajszavára rögtön lecsap a „diadal”, s felkiáltójeléhez is nyomban kérdőjel csatlakozik, s a nyitóversben már ott van a vesztő-halál és mentő-halál pároscsillaga, útmutatónak.

A lét körülményeinek s a környezetének a képébe állítva hosszabb futamokban szólal meg egy másik „kacsalábon forgó várban” a viszolygó undor is:

*a kályha, a lámpa, a bor
a női melegség! Vivát!
A tietekre is! Noha*

*fogoly vagyok, csapdában állok és –
be-beront az az ablakrázó banda és
kapkodhatom, mint ezúttal is, a fejem,
szájam köré a mosolyom.*

Az undor annyi, mint békétlenség önmagunkkal, s óhatatlanul kiterjed másokra is, az udvariasabb gyanakvás formáját öltve, s aki az élet értelmét a küzdelemben találja meg, ott, ahol nemcsak a küzdelemnek nincs esélye, hanem küzdelemre sincs már esély, az erőszak a föld alatt talál olyan helyet, ahol még érvényesülhet. A gyökerek ereje a hatvanas évek végén nem olyan, mint az ötvenes évek közepén volt, a vízgyűjtőről és a fenyőről szóló verses levélben:

*Minden gyökér
végül
ököl.
Amíg egy íze él,
nem enged jogaiból
küzd markosan a fa.*

*A szél
szitkaira
ott válaszol.*

Ha a „Fekete fehér” hatvanegynéhány versét oldalról oldalra haladva, a maguk egymásutánjában olvassa az ember, a hatás egy zeneversenyé, ismétlődő motívumok egymás erősítésére váltják egymást. Hogy a versekben jelentkező témák és futamok egymásutániségát Illyés

tudatosan rendezte-e fokozódó erejű kompozícióba, azt a költő, gondolom, tőle magától idegen szándéknak mondaná. Valószínűbb is, hogy a kötetté gyűlt anyag, mintegy magától, ösztönszerűen, az ihlető alkalmak természetete szerint állt össze hibátlan egésszé, az egész hatása, az összhatás, engem a Bartók-művek hatására is emlékeztet, részben a kifejezés szilánkos és szikrázó tömörsége és keménysége miatt. „*Vonó, mely forgat, síp, mely ugrat, magyaráz talpon át egy múltat*” – hogy egy szerény példát idézzek. A versek többségének békétlen, reménykeresés nélkül tusakodó, magában magával perelő, felelő drámaisága – ha már zenéről van szó – erre a képzettársításra ad alkalmat. Ahogy az is, hogy nincs feloldás. Enyhítés se, a vers zord igazát, a mondandó futamát elnyeső groteszk és kíméletlen zárófordulatok, mintegy a tragikum mélyítésére használt, az előzményekre visszacsapó sorvégi chorijambusok, csak sötétebbnek láttatják a képet, visszafelé, főleg ha elandalodásra hajlottak a strófák elébb. A tömörséget konok törekvés egészíti ki, az enyhítetlenségre. Mintha a költő saját Bartók-ódájának értékrendszerét követné költészetében.

Bizonyára a pusztulás/pusztítás-futamok teljessége vétette fel a versek zömétől eltérő hangú, s 1947-re keltezett „Vár a vizen” ódát, válaszul Arany Lászlónak, feleletként a „Dunánál” versre, nem József Attilának, hanem a harmincas éveknél; az ezerév nagyjai egy szentbertalanéj áldozatai gyanánt úsznak a Dunában itt, viszi a víz a várat, „*Botond baltáját*”, „*László csatabárdját*”, „*Dózsa György szívét*”, „*Rákóczi selymét*” – Agrippa d’Aubigné bűzös Szajnáját jócskán felülmúlva, viszi a Duna. A „Fekete fehér”, ha a gyűjteményt, az egészet is, költői alkotásnak látjuk, vagy kompozíciónak, a nyitóvers után nagyjából négy tételre oszlik. Az első a „Közelítő fagy” verseinek nagyobb része, a „Névjegyhangjegy” groteszk és a „Szörny” komor akkordjaival csak ízelítő abból, ami a „Vár a vizen” ciklusban galop-

pozó feszültségű drámává fokozódik, itt már a halál-motívum az úr, hogy a kompozíció a „Rengeteg” ciklusának nagy verseiben érje el a klimaxát, míg a „Kalitkában” útiélmény sugallta versei az olvasót a zord igazak után jó szóval engedik el, de az olvasó legkönnyebben ezeket a ráadás-futamokat felejtje el. A nagy versek valamilyen gyűjteményébe négy Illyés-vers kívánkozik, a „Fekete fehér” 156. oldaláról. Ezek, ebben a sorrendben, a következők: „Ifjú pár”, „Ditirambus a nőhöz”, „Mert szemben ülsz velem”, „Aggastyánok isszák az újbort”.

VIII.

*Arról, hogy milyen adottságok teszik szükségessé-
rűvé, hogy egy irodalom egy költőt a nemzet költőjé-
nek tekintsen, s a legelső magyar emberként tartsa
számon. (1970)*

Ahol az ország kicsi, a haza szűk, s a népet nem nagy vállalkozások sikere fűti, hanem kudarc csüggeszti, ahol a nemzetet életének lehetőségei helyett létének veszélyeztetettsége tartja együtt s mindez az övénél nagyobb külső erők következménye: a politikus szolgálatokkal, tehát szolgaként e nagyobb hatalmakat igyekszik megvesztegetni, s már ahhoz is különös jószerencse kell, hogy lehetőségeinek equilibrista bűvésze lehessen. Ilyen helyzetekben az államférfi a merő megmaradás szolgálatára szoríttatva, jelennek eszményt, jövőről víziót nem adhat. A csalódásaira vagy sorsának kisszerűségére ráunó nép, ha többet kíván a pusztá létezésnél, életéhez kedvet, jövőjéhez eszmét akar, ilyesmit politikai vezetőitől józanul nem várhat el. Így a politikai hiányérzetből fakadó igény az írók felé fordul vagy

ferdül. A félresiklásnak van annyi haszna, hogy a család veszélye kisebb. Ha költő az, aki „*eszmét nevez*” ...„*a föld bitókkal*” miatta nem „*fakad fel*”; ha „*népjavát*” író mond: a nép miatta nem lát „*új nyomort, újabb szenvedést*”, csak a régit; irodalom se ront, se javít, de a hitel, a jó szóé, megmarad, a valóraváltás elmarad, de megszületnek a nemzeti hivatottságú irodalmak.

A közösség politikai hiányérzetét legélesebben az író érzi, s különösen ha az is befolyásolja, hogy a társadalom igénye, sokszor a történelemkönyvi hőskultusz értékmérőivel, feléje fordul. Magában az irodalomban, akár egy *corpus politicus*-ban, írók az írói kötelezettségről és az irodalom feladatairól lehetséges nézetek szerint pártosodnak, s ahol a politikában a nyílt vagy elkenődött egypártrendszer az úr – mivel az összefüggés a politikai élet és irodalmi élet közt szükségszerűen dialektikus – irodalmi kétpártrendszer alakul ki. Akik a literatúra közösségi kötelezettségvállalásának adnak elsőbbséget, vállalva, hogy a politikusok moralista riválisai legyenek, balra tolódnak, s hogy a politikai egypártrendszer baloldalinak vagy jobboldalinak mondja-e magát, az ebből a szempontból nem jelentős. Akik esztétikai céloknak adnak elsőbbséget, mert féltik a művészt a közösségitől – jobbra tolódnak, s a politikus írócsoport pusztá léte módot ad rá, hogy az apolitikusok a maguk elhúzóadását zendülésnek, vagyis politikai akciónak érezzék: s az apolitikus írófajta tanúsít türelmetlenebb, ellenségesebb ellenzékiiséget az irodalom túloldalával szemben. Az ilyenformán polarizált irodalomban a fejlődés hullámvonalú. Hol az irodalmi morálpárt, hol az irodalmi művészetpárt kerül felül az irodalomrajongók, kritikusok, irodalompolitikusok nyílt szavazásain. S hogy mikor merre lendül az inga, abban aránylag kevés szerepe van annak, hogy melyik oldalon több a jó író, vagy honnan merül fel több remekmű... A ráúnás szerepe, ami egészségesebb társadalmakban és biztonságosabb fejlődésű országokban relatív újszerűségek

vagy relatív idejétmúltságok szerint ejt vagy emel irodalmi irányzatokat és életműveket – a jellemzett kelet-európai helyzetben másodrendű: ebben a kondicionált-ságban a pártosodás ingalengése nemcsak irodalmi, hanem egyben nemzeti tényezők függvénye.

A rokonszenv és ellenszenv fordulópontjait általában az utolsó nemzeti-politikai csalódásélmény cövekeli ki és határozza meg, ellenkező előjellel. Konzolidációs, kiegyezésszerű korszakok a morálpártot emelik „kormányra”. A Tiszák után „Nyugat”, Bethlen után „Válasz” következik. Nagy közösségi vállalkozások kudarcra után viszont konzervatívok, mesemondók, szórakoztatók becsülete nő meg, amit a művészpártiak erőrekapása egyensúlyoz ki. Ez történt 1849, illetve 67 után, 1919 után s 1956 után is; nem a hatalom közreműködése nélkül, bár a beleszólás különböző mértékű volt. A váltás magukban az egyes írókban is jelentkezik. A Nyugat íróiban 19 után háttérbe kerül a forradalmár, előbbre tör a művész, s a következő korosztály, amelyet 18-19 traumatikus élménye kora diákkorában ért, s a konzolidációs szürke évei határoztak meg, a harmincas években már nem irodalmi forradalmat kíván, hanem forradalmi irodalmon munkál. Akik 56-ban húszévesek, a Rákosi évek irodalomirányításának s a forradalom eredménytelenségének együttes hatása alatt befelé forduló érdeklődéssel ország és nép baja helyett a magukét kutatják. Az elmúlt évtized hiányérzetei nyomán a mai húszévesek zöme valószínűleg újra ország s nép felé fordul, eszmét s morált keresve irodalommal, s várva irodalomtól. Kár tagadni, hogy mind a politikával szemben moralista, mind az ezzel szembeálló apolitikus csoportosulás íróit az utolsó közös élmény alakítja, a közelmúltból, s ez a politika függvénye. A nyugat-európai divatok hazai képviselete, az apolitikusok esetében többnyire csak eszköz a hajlamhoz: mindkét írópártot a soron következett, történelmi-politikai változat és a maga reagálásmódja erre határozza meg, vagy így vagy úgy, de a meghatározott-

ság mindkét szélső esetben közösségi. Hogy a közös sors vállalóit is, zendülőit is ennyire irányítja, kötöttségre is, tisztességre is vall; de van hátránya, mindkét oldalra ugyanaz. A vállalt vagy rühellt kötöttség akadályozza meg, így vagy amúgy, hogy a tehetség, ha magyar, a maga mesterségbeli problémáival magára maradjon. Kötelességtudása azt mondja neki, hogy ezekre kell új és eredeti megoldást találnia, aminek az az előfeltétele, hogy az írói kifejezés, érzékeltetés új változatait találja meg akár közérdekű, akár magánérdekű témák kifejezésére, akár drámában, akár prózában. A vázolt helyzetnek mondhatni egyedüli súlyos következménye: útját állja, hogy a magyar irodalom ne betörjön, hanem kitörjön Dévénynél új idők új dalaival. A magyar irodalom azért a magyar nyelv és így a határok foglya, mert ez a róka-fogta-csuka, csuka-fogta-róka állapot (népi-urbánus, politizált-modern) s mindkettő a nemzeti sors fordulatainak fogságában lehetetleníti, hogy a magyar szellem műhelye olyan kifejezésbeli iskola kiindulópontja legyen, ami alkalmas rá, hogy nyugat-európai divatokat inspiráljon más irodalmakban. Hogy ez elmarad, az nem az írók hibája, hanem a helyzetüké. Az ehhez elengedhetetlen kondicionáltságot a történelem nem adta meg a rendszereknek, a rendszerek nem adták meg az irodalomnak, az irodalom nem adta meg az íróknak. Holott eszméi győzedelmét, írónak, az jelenthetné, ha műve egyik kirepítő fészke lesz a gondolkodás vagy érzékeltetés új európai iskoláinak, aminek az előfeltétele, hogy az író, ha magyar, ha más: a művészi kommunikáció új, intenzívebb vagy pontosabb formát találja fel, eszméit az országon túl egyedül ez viheti. Történetesen állítólag kedvezőtlennek hitt területre szorult nemzeti-népi kötöttségű írók mind-egyikének voltak műfaji találmányai, hogy csak őket említsem: Tamási Áronnak is, Ilyésnek is, Veres Péternek is, Kodolányinak is, bár csírájukban maradtak. Németh László utat valahol ott tévesztett, ahol a Tanú-ból kinőtt szellem utópista helyett

regényíróként csinált magából. A hazai dolog, vagy a haza dolga, vagy a környezet igénye akadályozta, hogy az író a sürgető kötelezettség helyett saját felfedezéseit vegye kiindulópontnak a jövőhöz, s az eredmény a pálya delelőjén általában honi dicsőség az országban, frusztrált-ságérzés a lélekben, ami az élményekből az üldöztetést emeli ki, s ez a magasztalás fokozódásával se csökken.

A magasztalás fokozódása általában nem marad el, a személyre, honi keretekben, de az író által fölvetett eszmék követésével vagy figyelembe vételével nem párosul. Csak: folyik. A végső ok, megint olyan hiányérzet, ami politikai, vagy közéleti, s merőben ellentétes rendszerekben is fennmarad. Hatvan után, vagy amikor a művek gyűjteményes kiadása megkezdődik, a költőt a kora túlemeli az irodalmi kétpártrendszer keretein. Illyés Gyulát Kossuth-díjának (1970) alkalmából egy pesti lap azzal méltatta, hogy ő „*a* költő. *A magyar költő. Az európai költő*” Magyarországon. Ez egyszerű tömondatok oly a priori érvényes kinyilatkoztatásként hatottak, hogy még a hírlapíró se érezte szükségesnek mögéjük tenni a három felkiáltójelet. Hogy az értékelésnek ez a fajtája nem igazán tartalmaz, attól igazán jellemzi nem a művészt, aki 'a' költő, 'a' magyar költő, 'az' európai költő, vagyis a hármasként nézett halomra egyedül kerül fel, Magyarországon, hanem a hagyományos magyar hajlamokat, az irodalommal kapcsolatban. Ezt mintha mindenkor a nemzeti egység eszméje ihletné, ami ezen a téren nagyjából így jelentkezik: egy nemzetnek, egy időben egy nagy költőre van szüksége, aki mindenkié, mert a „nemzet költőjévé” kiáltatott ki. Mintha szabad királyválasztó ösztöneink foglaltak volna új hazát maguknak az irodalomban; az ország, amelynek királyságként se volt poeta laureatusa, igényel magának egy egyeduralkodót az irodalomból. Költőt lehetőleg. Ha a legjobbat a halála korán elveszi, holtá után is lehet fejedlem, akiben a nemzet a maga identitására ismer. Így lett költő-király Vörösmarty után a jakobínus Petőfiből,

halálát követően, Arany János osztozott vele e méltóságon élete alkonyán, kezdetén ama csüggedtebb korszaknak, amely a vége felé Mikszáthot választotta meg, hatvanhárom vármegye részvételével, írófejedelemnek, olyan országos ünnepekkel, hogy a nagy palóc tíz nap múltán belehalt. Ady se első volt az egyenlők között, hanem egyeduralkodó, akinek trónörökös kellett a hívek szemében és Szabó Dezső személyében. Babits lett később költő-fejedelem, már nagybetegen, József Attilát már elvtársak avatták költő-királyá, holta után s már népi demokráciában, ahol a kifejezés lehetőségei az írók számára elnehezdedtek, s a nagy ikerpárból az élő Kodályt övezte oly tisztelet, mint skandináv országokban az uralkodót, ahogy ezt még angol utazók is észrevették. Örököse, idővel, egyedül a költő Illyés Gyula lehetett, ahogy figyelmeztette is két fiatalember Kodály temetésén, hogy most rajta a sor, a palást az ő vállára kerül. óhatatlanul. A nemzet költője, ily fejedelmi fokon, társtalanul és követők híján, csak bronzban viselhetné el szilárdan a nagy méltóságot: a *hollow crown* éget, ha az emberfő eleven, ahogy ezt az utolsó verskötet „*Hatalmas, nagy korszak... s a költők*” című triptichonjának záróverse érzékelteti is:

Tátorogtunk. Így nevelődtünk
ég felé, költők. Mint fenyőfa-szál?
Mint a hinár.

Lengtünk. S minél föntebb,
annál ijesztőbben: iszonytatón.
Mint más bitón.

Hatalmát időknek s erőknek
Így mértük, helyt állva, ahogy
Megszavaztatott.

Ki által, ha nem általatok?

IX.

Arról, hogy milyen képet, képzeteket alakítottak ki maguknak Illyés Gyuláról francia íróársai és magyar kortársai s milyen kép bontakozik ki róla fiatalkori verseiből. (Jegyzetek, 1969-71)

A lehetőségek az irodalomban korlátlanok. A magyar irodalomban nem azok a lehetőségek korlátlanok, amelyek a tehetséget éltetik. A magyar irodalomban annak nincsenek korlátai, hogy a művészt kiki a művé-től függetlenül határozza meg vagy képzelje el – kedve szerint vagy hajlamainak megfelelően.

Ha valamikor, valamely hűtlen jövőben, valaminő sznobizmus vonzásában akad majd olyan művelt irodalmár, aki Illyés Gyula alakját vagy mivoltát más nemzetbeliek róla írt jellemzéseéhez akarja igazítani vagy torzítani, erre a Gara-kiadványokban közölt szíves és ékesszóló francia *avant-propos*-k és *salut*-k módot is adnak. Belőlük a magyar költőről a következő kép bontakozik majd ki az ilyen ember lelki szemei előtt:

„Költő, aki mindenek előtt férfi. (Rousselot) Nem mutatja angyalnak magát. Szereti és ismeri az anyagot: a tárgyakat. Abban, hogy a pohár fenekére nézhet, van annyi öröme, amennyi akkor éri, ha egy Horatius ódának jár a végére. Szívesen úszik. Kedvvel sütteti magát a nappal. Fűrészsel, fát; szöget ver, fába. Akár testalkatára, jellemére is atléta termet, ám megvan benne egy táncos fürgesége is. Nem riad vissza attól, hogy nevéssen. Magán és másokon. Annyira senkit se vet meg, amennyire a halvérűeket: az irodalom taktikusait, az étvágytalan gyomorbajosokat. Azt mondják: hatvan éves. Nehogy elhiggyék! Álhír! A bimbózó fiatal lányok, akik, bárhová menjen is, körülveszik, kórusban mondják erre, hogy hazugság...”

A tihanyi lakos e franciának Neptunust formázva is megjelenik: A Balaton habjaiból fölmerülőben egy almába harap a víziisten, aki egy füst alatt hegylakó is lesz a francia szövegben. Ahogy magoslati emberhez illik, tempós léptekkel halad a lejtőn egy présház felé, ahol a pincefal Éluard, Tzara, Seghers, Guillevic francia, román, illetve breton nevével ékeskedik. A présház gazdája: „un montagnard en blouson, béret alpin et godillots...” – kéznél a bőszájú ing, érthető, hogy a költőre palástként ráterítették. A magyar költő is udvarias „pour épater les mandarins” – készséggel vette magára a „paysan du Danube” jellemzés La Fontaine-i értelmezését.

— — — — —

E „dunamenti parasztok” nem éppen párizsi költői létfeltételeit is érezteti egy, e magyart elővezető bemutató. Ezt Frénaud határozta meg oly határtalan politikai tapintattal, amely föltétlenül opportunus volt:

„A népi demokráciákban rigorózusan szem előtt tartott terv, mely a tömegeket meg akarja tenni a kultúra résztvevőjének, egyedül azt eredményezheti, hogy a költő azt áhítsa: szavait minél többen értsék! Hogyan is akarhatna mást, mint ezt? De megesik, hogy az állam, vagy mert gyanakvó, vagy mert túlzott a jószándéka, beavatkozik. Avégett, hogy a költő »tegye azt, amit tennie kell«, s azt fejezze ki, amiről feltételeződik, hogy mindenki átérzi. S ne annak az obskurus világnak adjon hangot-formát, ami benne magában rejlik! Tetejébe előfordul – nem egyedül ezen a területen – hogy ez az orientálódás – amely történelmileg bizonyos mértékig igazolható – oly kényszerítéssé fokozódik, amely a hatalom szédületéből ered, nem pedig emberszerető gondoskodásából” – világosodik meg a helyzet, azé, aki poéta lesz Magyarországon. „Láttuk ezt magának Illyésnek a hazájában is, ahol időközben felismerték a Rákosi-féle zsarnokság ártamait. Így a költő – népének nagy

részével egyetemben – megismerkedett a reménytelen-
ség ilyen vagy amolyan kísértésével, azzal, ami a jobb-
nak lezüllését egycsapásra a legrosszabb megvalósulása-
ként láttathatja.”

— — — — —

Ezek a szép sorok gondolom azt a helyzetet kívánták
– 1964-ben franciául – meghatározni, amely magyarul
így fogalmazódott: „*feszengünk kamarában, akár egy
Szaharában.*”... Az ilyen condition humaine-t megta-
pasztaló költő művében Rousselot, a francia poéta-társ,
könnyedén felfedezi a „Whitmanhoz méltó lírai hördü-
léseket”, valamint a „Jesszenyinhez és Lorcához méltó
legendás falusiasságot”, továbbá a „Lautréamont-hoz
méltó verbális leleményességet”, nem feledve az „időn-
kinti kifinomult gyöngédséget, amelyet Villon is, Cor-
bière is vállalt volna.” Vigasztaló, hogy Jean Follain
tömör jellemzésében (The Poetry of Gyula Illyés, Tri-
bute, Occidental Press) a mondandó Opheliaként nem
merült el az ékesszólás tavirózsái alá: „Illyés poézise
megmutatja nekünk – írta Follain – hogy mily közel
van egymáshoz a végtelen és a gyermekkor; költészete a
békesség és a halál szomszédságát láttatja, az emberfaj
testvériség-érzését elfojtó zsarnokságot viszont megbé-
lyegzi, mert leleplezi...” S ha Louis Guilloux is dicsére-
tes tömörséggel jellemezte találóan a prózáírót, George
Charaire lényeglátó hozzáértéssel a tehetséget méltatta,
s a francia tisztelgők felvonulásának kalauzoló sereghaj-
tója: Gara László e hódolatok hatását így összegezte: „A
nyugatról felé áradó megbecsülés természetesen ser-
kentően hatott Illyés munkásságára is”... de a hódoló
szertartás rokkó mozdulatait végző franciákból is rálát
a poéta szem emberi valóságokra: „rendkívül sokrétű
költő”... „heves és támadókedvű”... „nem hiányzanak
belőle a mélyből feltörő fantáziák” jegyzi meg Frénaud,
de csak azért, hogy sietve elérjen a kínálkozó révbe: „a
népének az embere, a népből való tehetség, egy felelős-

ségét tudó költő, a világ törékenységének közepette”. A megtisztelt a tisztelőjének „az emberiség mélyrétegeiből” ér fel az irodalom színpadára, „kiemelkedvén a megszámlálhatatlan parasztság sokaságának világából, föl: a szélbe, a bajba, s újra új erőt attól nyer, hogy visszahull erre az anyai valóságra, akár Herkules, a maga bírkózásakor”... A költőnek is muszáj Herkulesse válnia, ha magyar?

S ha Frénaud francia, François Gachot is francia, ám Gachot ugyancsak Illyésről így emlékezik meg, figyeljünk a hangütés különbözőségére és minőségére: „Említést tettem már az Ozorán együtt töltött órákról. Elsősorban arról akartam szólni, ami közöttünk megteremtette és felnövelte az összhangot: nemcsak mert megismertem Illyés munkássága gyökereit, hanem mert bevezetett a magyar parasztság életkörülményeinek megismerésébe is. Így nem kerítettem szót az ozorai tartózkodás napfényes oldalára, amelyet vendéglátónk ízes megjegyzései, a táj szellemével telített sziporkái ragyogtak be”. Ebben a néhány közvetlen, szépítetlen mondatban se Herkules, se retorika. Ez a francia csak épp odaveti a magyarról a lényegest, az igazat, roppant precízen, takarékosan is, pusztán célozva rá, hogy a nép, a táj neveltje, s teljes az összhang a nép fiának a modora, s az ozorai dombok hullámvonalainak a bája között. Ahogy Gachot látszatra szerény, barátokat familiárisan felsorakoztató emlékezéseit olvasom, az az érzés fog el, hogy ez az enigmatikus és egyben fiús mosolyú, minden pózolástól eleve mentes francia szellem az, akinek elemzése eloszlathatná jelentős részét ama balítéleteknek, amelyeket a magyarok többsége olyannyira konykul táplál magában.

— — — — —

A megfontolt ítéletű és higgadt beszédű irodalomtörténész előad az egyetemen is, Pesten. Hallgatóinak irodalmi ízlése felől kérdezem ebéd közben. Gondolkodik.

– „Újra Illyés Gyulát olvassák szívesen” – dönti el végül. „De nem a mai Illyést – teszi hozzá – hanem a régit.” Hogy mi mai, mi régi? „Nem a »Fekete Fehér« poézise tetszik nekik, hanem a harmincas éveké...” Ahogy ezt mondja, abban van helytelenítés, vagy meglepődés: talán a nemzedékváltás bántja az ízlésváltozásban, s nem érti, talán mert nem most lett, hanem az ötvenes években volt húszesztendő. Mintha elvárná, hogy a mai húszévesek is a „Fekete Fehér” egyedül „költőinek” érezhető poézisét szeressék. Nincs egyedül. Korosztályának tagjai – külföldiek és hazaiak közt ebben, gondolom, nincs különbség – a felfedezés örömeivel fogadták Illyés utolsó verseskötetét. Úgy hatott rájuk, mintha az íróban, aki nem fiatalodik, új költő született volna, aki nekik ismerősebb, s ifjabb a réginél, mert szilárdan áll meg a poézisnek azon a kontinensén, ahol Weöres Sándor él, s azok a fiatalok keresnek szállást, akik már öregebbek a mai fiataloknál. A lelkesedés Illyés Gyula új kötetéért indokolt, a meglepődés miatta nem indokolt.

— — — — —

A „*Fekete Fehér*” százhatvan oldalon Illyés hatvanegynéhány, könyvalakban még kiadatlan versét közölte. A négy ciklusba csoportosított versek egyike se ereszkedik a rendkívül magasra tett színvonal mércéje alá. Egyik se ’nagy magyar vers’, anélkül, hogy egyben felfedezésszerűen emberi ne volna. Van egy tucat próza-formájú poéma is, jótékony pihentetőnek – szándékosan és a megfelelő helyen a zsúfolt mondandójú és szűkszavú versek menetében. A versekben elsősorban, olykor egyedül a költői kifejezésmód a cél, a saját költői kifejezésmódja: igazi témájuk ez, nem az, amiről szólnak. Ezt keresi, próbálja forma és ütem, modor és lélegzetvétel, s ez a cél mintha minden egyéb szándékot másodhelyre szorítana. A kifejezésmód puritán, éles, szilánkos, s majdnem teljesen dísztelen. A kötet elvont fizikai

erőtérbe visz, ahol az atomként keringő szavak, olykor osztódnak, többször összeecsapnak, legtöbbször megsemmisítik egymás érvényét. Rövid szavak, rövid sorokban: jelzőtlen főnevek. Ritkán van színük, ízük csak elvétve van; erővel telítettek. A szónak egyetlen értelme van, nem ad szabadságot az olvasónak, arra, hogy miképp értse. A költőé a szabadság, az hogy az előző szó mondandóját ledöfje a következővel. „*Utálok persze, hogy amire, – tegnap azt mondtam, hogy fekete – ma azt mondom, fehér – Undorító köpönyegcsere – Hajam, a tegnap még fekete, – idenézz – fehér*”, mondja a címadó vers, három jelző a huszonegy szóban. A vers puritán, s egyedül a költészet szigorától meghatározott poézis ez, utánuk merőben ráadásnak hangzik Illyés előszavából ez a mondat „*Ritkán volt oly emberi föladat magyarnak lenni, mint korszakunkban.*” Vagy ez: „*Kevesekben oly éles a tiltakozás, mint bennem, az ellen, hogy a magyarság veszendő nép – ahogy egy-egy versből itt-ott kivillan.*” Ezekben a versekben csakugyan örökös pusztulás,rontás, rombolás folyik; ez az ütközés, robbanás, megsemmisülés azonban nem nemzeti, hanem elemi, kelléke nép is, falu is, de a színhely nem az ország, hanem az ember, illetve az emberből a lélek és kedély szerkezete s az alkat részeinek öröképlete. Lehet, hogy a költő úgy érzi, országos az ok a személyes indíttatás mögött, de a következmény, a verse, elvont: eszközeiben leredukált, pőrén, majdnem kietlenül költői, főleg ha a poézist a német szó – Dichtung – értelmével mérjük. Keménység, szigorú szépség: érthető, ha az a korosztály, amely ama nyugati törekvések megigézettje, amelynek ideje most van lejárófélben: a „*Fekete Fehér*” verseiben találta s fedezte fel Illyés Gyulában a maga költőjét, elődben a rokont...

Fölfedezi? Azt látja, hogy megszületett benne egy új, modern költő, merőben oktalanul. Arra, hogy ez felfedezésnek hasson, nem Illyés eddigi költészete, hanem a róla kialakított köztudat adta az alapot. Ez a köztudat

fokozatos és kitartó szimplifikálás eredménye volt Magyarországon is, s a róla kialakított hazai kép – mint minden „pars pro toto” – mert csonkít, hazudik. Az efféle hamis közmeggyőződés annak az eredménye, hogy irodalomtörténészeket és kritikusokat mindenkor általában olyan fortélyos kényelem igazgat, ami elősegíti az élő irodalom elskatulyázását, kielégítve az irodalmi élet hadrendállító hajlamait is. S a kritikai köztudat hazai komfortábilis konformizmusa külföldi magyar esztétákat is hatalmába tud keríteni: „Hűség a néphez, a tájhoz és hűség a valósághoz, ez Illyés költői hitvallása” – írta kinn, Amszterdamban Kibédi Varga Áron 1962-ben, magabiztosan hozzátéve, hogy „A népnek elkötelezett költő a népről ír, és a népnek ír.” A gördülékeny mondatból könnyedén rárajzolódnak a Petőfi-szobor arcvonásai Illyés Gyula költészetére: „Hová soroljuk Illyést, – kérdi a kritikus – a népének elkötelezett költőt, a Petőfik – vagy a Béranger-k mellé?”

— — — — —

Ez itt a kérdés? Talán helyesebb, ha nem sorozáson vesszük szemügyre s bölcsebb, ha nem soroljuk, csak olvassuk, de elejétől... Ez esetben az derül ki, hogy a „*Nehéz föld*”-től a „*Fekete Fehér*”-ig egyetlenegy oly magabiztos sor se található, amely kereken kimondana s elhinne például olyasmit, mint, „Szabadság szerelem, e kettő kell nekem.” Hol a „*felkent poéta ceruza*” itt, s annak a biztos tudata, hogy ilyen a papíron politika vagy szerelem mozgat? A „nem én kiáltok a föld dübörög” kollektív önérzete is hiányzik e műből, s a „*Hunok Párizsban*” írója egyáltalán nem oly kihívó harci kedvvel jelentette be magát az irodalomba, mint „Batu khán pesti rokona”. Hitvallások, ars poeticák, jelmondatok helyén Illyésnél találunk egy önarcképet. Huszonhat éves korában készítette. S a képen oly meggyötört az arc mint Rembrandté, öreg korában. „*Nem ide jöttem én, nem ide indultam!* – mondják az okot a sorok – „*Valamit*

rám bízta, amit elárultam – Tapogatom arcom: hová is tévedtem?... Hova hát? A haza, az Isten-kalapján-bokrétahaza is látható: „*Szolgák nyirkos hona*” gyanánt. S ő, vagyis a nemzet, vagy a nép költője, s így Petőfi (vagy talán Béranger) rokona így fest saját ecsetjével: „*fiatal arcomat szolga mosolygásba – rejtettem s ráégett ráfagyott e lárva.*” A Petőfi-sarj, akinél teszem azt Radnóti Miklós is hetykébben tört be az irodalomba, álarcba rejtőzve a saját szívére hallgat s ez „*árulón dobog*”. A fiatal ember e képen baljával egy fa ágába, jobbával kedvese vállába kapaszkodik s idilli helyzetét keresztfeszítettnek érzi, olyannyira, hogy a kedves ölelő karját is tolná el magától: „*Nem engem ölelsz te, ki arcom csókolod*” s ez a vers harminckilenc évvel az új kötet előtt jelent meg, a „*Sarjúrendek*” című kötetben, „*Mint a mosolygó merénylő*” a cím, s Illyés történetesen felveti a versben a közelmúlt angolszász irodalmának kedvelt kérdését is, az identitását.

Igaz: Illyés szolgált az írásaival: hazát, népet. De költészetének energiaforrása, kirepítő fészke nem eszme, nem cél, nem is hivatás, közéleti, vagy éppen váteszi. Kezdetben poézisének egy büntudat a lendítő ereje, ami abban, akit hivatástudat mozgatott (Petőfi-ben, Adyban és József Attilában indulásakor), nem jelentkezett. Ez ül a poézis mögött, mint a halál a lovas mögött, s csak az homályos, hogy milyen bűn tudata hajtja? Azért e rossz lelkiállapot, mert nem ott van, ahová született? A családban, a süket Balogh pátriájában, Gyánton, Ozorán vagy Rácegresen? Kié e büntudat? A szülőföld emigráltjáié, aki magának azt nem bocsájta meg, hogy másutt van, nem a földijeit közt? Vagy az olyan tékozló fiúé, aki tudja, hogy nincs visszatérés s így „*magát védve*” gyújtana, rontana mindent amit mentében – emelkedőben – maga mögött hagy, ahogy korai versének egy képe mondja... E büntudat minden emberi vagy morális mérték szerint oktalan. Bár nem céltalan. Mivel a költőnek költészetéhez szüksége van rá, először

ezt teremti meg. Párja is születik abban az indulatban, amivel a flagelláns lélek a büntudat ellen védekezik. Szükséges ez is, ez adja a versbe a feszültséget. Ez a központi erő a költészetében kétféleképp érvényesült a pálya szakaszain. Amikor a költő magára maradt: feszítőerő lett, őt magát feszítő erő. Amikor, szerencsésebb időben, a nép ügyét szolgálhatta, a büntudat csitulván az indulat maradt s hajtóerővé válhatott. Így volt Illyés Gyula eleitől fogva kéthangú költő. Kötetei közül a „*Sarjúrendek*” (1930), a „*Külön Világban*” (1939), amikor még nincs és már nincs Centrál asztal, népi mozgalom: az önmarcangoló büntudat kerekedik felül... A többiben az indulat hajtóerőként viszi a szót. Büntudat-indulat keverésének aránya a kor, az év szerint változó, az idő szabja meg a képletet. Illyés harmonikus majdnem egészében egy hangú kötete: a „*Rend a Romokban*”, ami a feszítőerőt majdnem egyedül hajtóerőként mutatta, a kétség-hitetlenség árnyékaival, s a líra itt olyan állapotot jelez, ami használ a költőnek, nem árt a versnek. A „*Fekete Fehér*” verseiben viszont – olyan idő jött, amikor jó ügy hijján az indulattal magára marad, ami pokol a léleknek – a büntudatból őt magát feszítő kínzó erő lesz. Ez a költőnek árt, a versnek használ...

— — — — —

Az „új” Illyés-poézisnek az elemei megvoltak már az ugyancsak konszolidált, kietlen huszas években, amikor ha szertenézett olyan országot látott, amelyet nemzeti katasztrófák, kudarcot valló forradalmias vállalkozásokból folyó csalódások határoztak meg, s ezt nagy illúziókkal ellensúlyozta kitartó kisigényűség, lemondás, minden gondolat menetébe eleve beleivódó megalakulás s az a szilárd meggyőződés, hogy minden arra érdemes cselekvés kilátástalan úgylis. A büntudatától fűtött és indulat-lendítette alkotóerő ilyen időben magányra marad, ami pokol az élet értelmére: „*Ottkünn a szél szaval. – Hallgass komisz ripacs, atyáink szelleme!*”

– Szabadság? szent bosszú?! – fütty tör be, leng a mécs,
– félrőfnyi nyelvet ölt – s kilobban bűzösen – Jön a Tragédia!
– Kezdd hát nemes zene – a lánysikolyt, röhejt, hör-
gést, asztalverést! – Fölugrik – hasradól – s vért hány a
vén palack! – Kinek reménye nincs, nem él az ő se már! –
Önönmagunk kínos emlékei: táncra, barátim!” Ezek a
sorok 1930-ban jelentek meg kötetben s az előrehaladott
életkor, ha részes a „Fekete Fehér” hangvételének erejé-
ben, annyiban részes, hogy meglévő tulajdonságok,
bűntudat, indulat, tehetetlenség haragja, s a szikrázó
gőg amit kivált, keményebben sújtja az embert, ha úgy
érzi, ideje fogy már. Illyés egyébként maga is megje-
gyezte a „Fekete Fehér” előszavában, hogy „vannak versek
ebben a kötetben, melyeket húszéves koromban kellett
volna befejeznem; ha akkor már fog is a tollam”.

X.

*A kötetről, amely azért született meg, mert az író
rászorították, hogy abbahagyott és félretolt munkáit,
strófáit szemügyre vegye. (1972)*

A Kner-nyomda ízlését dicsérő kecses verskötet
(*Abbahagyott versek*, 1971) bevezetőjéből az is kirajzoló-
dik, aki leírta mindezt. Vagyis a költő személye, abban a
keserves pillanatban, amikor e kötet előkészítéséhez
hozzáfogott. Ülő helyzetben látom. Mind a test tartása,
mind az arc vonásai kelletlen kedvetlenségről beszél-
nek; elsárgult, szétszórt papírlapok, ezeken saját betűi,
sorai, veszik körül. Akár azt a néhai felkelőt, akit lóhá-
tról nézett Petőfinek egy osztrák ezredes „Fejéregyháza
és Héjjasfalva között, közvetlenül a szökőkútnál” a csa-
tatéren... Ám itt az asztal lapján hevernek, kiterítve, az
elesett papírlapok; a rajtuk fakuló sorokat valamely kon-
szolidált urbánus rosszakarát könnyedén minősíthetné

„vesztett csaták, csúfos futások”, vagyis elodázhatatlan forradalmak és elháríthatatlan szabadságharcok elesettjeinek. Soká nyugodtak e kis tetszhalottak. Az egyik papíron már 1942-ben ott volt ez a strófa :

*Kigyúladt hajó az ég tengerén
Süllyedsz nap, szép napom!
Micsoda rakomány remény
indul felém
az ifjúsági kék habon
Most merül el a véres alkonyon
és hágy hidegen
sötétlő szigeten
magamban –
Most múltam hatvan – (!)*

A költő kérdőjelet is tett, felkiáltójellel, éveinek a száma mögé: negyvenéves volt, amikor a közelítő öregkor e kietlen képe papírra futott a ceruzája alól, de 71-re a fiókjában harminc évnél is hosszabb ideje lapult az „ott essem el én” hősi halálvágyát helyettesítő, ugyancsak hősiecs erős fogadás :

*Bántam is már bármi vár
rám, amint
megesküdtem, a halál
élve meg nem kaparint!
Hogy bírom víg arccal is
daccal is
a végsőkig –
harccal is*

S most a letűnt idő, három-négy évtized, folyamának sarkantyúiban fennakadt strófák-sorok gyülekeznek előtte; válogatnia kellene e lemaradottakból; a csonkán maradt, kiadatlan versekből kért tőle gyűjteményt a kiadó; s ilyen feladatot, mivel szolgálat is, olyan költő,

mint ő, nem háríthat el. Ám teljesítéséhez át kellene néznie a tömegsír papírlapjait, hogy megítélhesse, halottak-e vagy tetszhalottak a félbemaradt verskísérletek; ezek akár élnek akár nem: eltemetettek; így a fiókborítás: sírbolygatás s övéinek exhumálásától ki ne iszonyodnék?

A dilemmából a kiutat az a bútordarab sugallja, amely a múltba temetett versek morgue-asztala lett... „*Rajtam, ahogy a nevem jelzi, írni is lehet*” – mondja a költőnek az íróasztala. A tanács, a máskor ítéletként vagy átokként hangzó, most felszabadító. Az írás felmenti a régi írások elolvasása alól. Ha az időben hátrahagyott versek elolvasása helyett a bevezetőt írja a kért gyűjteményhez, csitulhat a lelkiismerete is: ez is a támogatandó gyomai műhelybe megy. A mentő ötlet szabadlábra helyezi a szellemet. Elevenül a kéz is: tolja is már az asztalvégre a sárga kézirat-tetemeket. Az új papíron, az új mondandóval sebesen szalad a toll; a teendő elmés megkerülésének escape-izmusa pompás Múzsának bizonyul. Átadja a gyeplőt az ösztönnek és a szeszélynek: szabad a toll. A szellem is szabad: nem köti se a cél, se a tárgyismeret: mivel „*abbahagyott verseit*” még nem olvasta el: ismeretlen terepen jár, vagyis a felfedező izgalmával. S ezen a tabula rasa-n az érvelés oly surlódásmentesen siklik, mint a „Koratavas” téli jelenetében a suhanc-korcso lyázók. Függetlensége megláttatja a lényegest, szigorú logikát ad a mondatok könnyű futása alá és az exhumálás taszítóereje kijelöli a kiindulópontot is: legjobb ha el se kezdett műveinek szemléletébe merül el. Ez az igazán biztos menedék: nincs hatalom, amely meg nem írt műveinek elolvasására is rászoríthatná. Az *œuvre imaginaire* szemügyrevételének öröme makulátlan, hiszen az el-se-kezdett művek halott műveknek valóban nem mondhatók; élnek, elevenen, a költő képzeletében, vonzóan is: egyedül dicséret illeti őket: „*Halva születettek? Hisz meg sem születtek! Egynémelyikük bizony a megszületetteknél is kedvesebb. Emlékükhöz nem fűződik semmi*

gond, semmi kín, semmi robotolás, hanem csak a fogantatás öröme: az pedig ezen a téren sem pillanatnyi.”

Illyés Gyulának a maga munkáiból ezek a meg-nem-írt, ezek az el-se-kezdett művek a „tiszták” – veszem át a katár-logikát. Ezekben az eszme nem szégyenült meg, nem keveredett bűnbe, a megtestesüléssel, a matéria fogság-helyzetébe. Épp a visszabúvó hely lesz pompás kirepítő fészke a gondolatnak, veszem észre, ahogy az illyési humorú eszmélkedés montagnei közvetlenségű beszéllyé mélyül s terebélyesedik. Egyszeribe rendbetesz mindent. Ha az életmű Jákob-létrájának legfelső fokán az el-se-kezdett művek fényeskednek, akkor az „abbahagyottak” se rendeltetnek arra, hogy a legalsó létrafokon kuporogjanak, sárgán és irigyen. Mindebből logikailag az következik, hogy a befejezettség nem érték-mérő. Az abbahagyottság se. Bizonyítéknak előkerül egy meggyőző Vörösmarty-torzó, mellé egy Arany-töredék. S a kötetlen eszmélkedés labdajátékos könnyedséggel veti fel az írás-alkotás legsúlyosabb kérdéseit: hogy mit ér a befejezettség? S a be-nem-fejezés? És mi a mű?

„Mondjuk ki – olvasom – mű az, amelynek élete, szívverése, valami lüktetése van; hacsak annyi is, amennyi a gyík levált farkának... A műnek – magától értetődik – halála a nehézkesség.”

Ebbe az igazán nem nagyigényűnek szánt s inkább botcsinálta bevezetőbe annyi élet szorult – veszem észre magamon –, hogy a következtetései meg-toldására serkent; valamint ellentmondásra is. Olyanra, ami az írókat arra noszogatná, hogy ezt talán érdemes volna még radikálisabban továbbgondolnia; tájékozódásának megbízható iránytűjét követve. A halálhozó nehézkességet a mindent-kimondás igénye, ahogy a nagyság igénye is előidézheti. Lehetnek tehát a mű gyilkosai. Ezért okkal merül fel az a különös kérdés, hogy nem tanácsos-e az egyenesen „*abbahagyásra szánt művek írása*”?... A jótanács megfogadása számos kiváló magyar költőt – s náluk jóval több nagy tehetségű magyar pró-

záíró – menthetne meg attól, hogy műveik szavaik zsírjába, vagy szóbőségük árjába fulladjanak. Illyés ebben az elejtett előszóban éppen azokat a kérdéseket érinti, a lényegüket, amelyeket – ezen a csapáson – éppen a magyar irodalom embereinek kellene végiggondolniaiok... A magyar író és költő ugyanis nagyságmértékkel él. *Nagy* író akar lenni, *nagy* műveket akar teremteni. Következésképpen hajlik arra, hogy a kimondhatóból semmit se hagyjon kimondhatatlanul, s mindent méltó befejezéssel tegyen kerek egészé, akkurátusan. Ebben a szokásrendben szabadító szóként hat az, hogy Illyés „*méltó befejezetlenség*”-ről és az „*abbahagyás művészeté*”-ről beszél. Kár azonban hogy csak a poézisra céloz, s nem a drámára, szépprózára is... A drámaírás klasszikusai közül a méltó befejezésnek alighanem Corneille és Racine volt a mestere s alexandrinusaikat tökélyük élteti. Hol? A Comédie Française színpadán. Ahol előadásuk: szertartás, a francia nyelv – egyébként jogosult – kultuszának szagosmiséin. Shakespeare viszont? Ő mintha nem törődött volna a méltó befejezéssel. Egyébként nem írt volna egyik tragédiájához féltucat zárójeletet, a másikhöz egyet se... S hol adják ezeket? Mindenütt, minden nyelven. Japánul is. Illyés javasolt mértéke nem a mű *nagysága*, hanem a bennerejlő *élet*. S Corneille nagy tirádaira csakis azzal a tiszteletteljes ámulattal gondolhatunk, ami bénít, Pascal egy-két mondatba szorult „Gondolatai” viszont gondolkodásunkat éltetik, még betegágyban is. Angolul a két Butler Sámuel kétségkívül nagy műveket írt. Ezek hol vannak? A tárgymutatókban. Johnson Sámuel apró-cseprő mondatokat potyogtatott el. Ezek viszont a szólamkincsben vannak, s el-elhangzanak, ma sűrűbben, mint akkortájt, még parlamentben is alkalom adtán. Voltaire legnagyobb igényű, nagy gondal befejezett, nagy művei gazdagabb könyvtárak legfelsőbb polcaira súlyosodnak. S a regényke, ahol a horticulturális jótanács a folytatható cselekményt s vele az eszmélkedést is elnyesi? A Can-

dide éjjeliszekrényeken látható, nyitva. A maradandóság mintha nem a művek nagyságától függene. Hanem attól, hogy mennyire él a művek apraja s nagyja. Pontosabban: attól, hogy mennyire marad provokatív, mennyire serként továbbgondolásra, vagy továbbbérzésre... Ilyesmi jut az eszembe Illyés olvasása közben. Az *Abbahagyott Versek* elé írt bevezetőben egy olyan érvényesebb értékskála merül fel, művekre, alkotásokra, amelyeknek tüzetes végiggondolása a magyar irodalomban mindenkinek hasznára válnék. Talán még magának Illyés Gyulának is, drámaíróként. A bevezető, mivel ilyen érvényes új mértéket adott, arra is rábírta végül, hogy saját töredékeinek oly tematikus vagy műfaji skatulyákat állítson fel, amelyekbe alkalmasint majd beoszthatók. Hét csoportba utalja e fejlődésükben elmaradt költeményeket. Ám e kategóriák nem bizonyulnak kielégítőnek s a kudarccal, az osztályozásé, lábjegyzetet írat a költővel utóhangnak ez előszavához:

„Többre vállakoztam, mint amennyit ígértem. Nem tudtam betartani már a fenti osztályozást sem... a műfaj szerinti rend így is csak halványan mutatkozik.”

Az „abbahagyott versek” csakugyan húzódoztak a rendes feltámadástól s nem akartak a maguk előírt helyére állni... A hét karám közül a hetedikbe, az ELEGYESEK sokat ígérő táblája alája, egyetlen egy vers tömörült. Az *„Épül a házam”*, amit én jámborul a HAZAFIAS VERSEK közé helyeztem volna, elbitangolt a LEÍRÓ VERSEK közé. A *„Népi író”* viszont ÓDÁK ÉS ELÉGIÁK közé lopakodott be, tréfacsinálónak:

*Mint a madár a faágon
szálldosok kis családfámon
dalolom tavaszon-őszön
ezt az őszám, azt az őszám –
Bogról bogra, ágról ágra
nagyanyáról nagyanyákra.*

Erre is talál a hazafias-vers minősítés, a költőjének homocentrikus, nemzeti beidegzettségű patriotizmusában, ám helytálló logikával „*A hazafias versek közé soroztatnak a forradalmi és politikai versek is; voltaképpen ezek mind ugyanabból a gyökérből, a közösségi érzésből fakadnak.*” Aminek a családi s népi együttérzés ősbibb hajtása volt és maradt, s a versek csoportosulása a bevezető csoportosítása után mintha arra vallana, hogy a költő sorozótisztnek alkalmatlan, szerencsénkre, hiszen a mértékelés és értékelés rendbetétele valóban fontosabb a raktározó osztályozásnál.

Az a hetvenegynéhány vers, strófa, töredék ami a kötetbe tömörül, a műfaji rendezést leszámítva mindenben igazolja, bizonyítja is, a bevezető tételeit és e befejezetlen Illyés versek hatása semmiben se különbözik a befejezett Illyés-versek hatásától, továbbá, ha a kötet cím nem állítaná, senki se venné észre, hogy „*abba-hagyottak*”... azokat leszámítva, akiket az foglalkoztat, hogy ott van-e a pont az *i* betűkön meg a mondatvégen, s van-e állítmány ott is, ahová nem igazán kell. Illyés mentegetőző passzusát az előszóban : „*Ezeket a torzó verseket azért merem idegen szem elé bocsátani, mert hátha egyik-másikban benne van valami a lényegből, ebben az alakzatban is*” egyedül az menti, hogy a töredékek elolvasása előtt íródott... Félig menti csak, hiszen Rodin Torzó-ja igazibb mű, élőbb is, a csiszolópapírral olyannyira megmunkált *Csók*-nál, s Leonardo tenyérszerű papírra vázolt rajzai olykor többet fejtenek meg a világból, mint amennyit *Mona Lisa* mosolya rejt el a nőkről. Arra, hogy egy feliben, harmadában abba-hagyott vers, ha nem is jobb, de kihívóbb lehet, mint befejezett párja, nem egy példa van, itt is.

Az ilyen töredék nagyobb mértékben keres társszerzőt az olvasó versértésében, mint a nagy versek. Talán azért is szeretem az ilyen csonka változatot, mert befeje-

zetlenségével a bizalom jeleit hozza. Azt hirdeti, hogy a költő bízik abban, olvasója félszóból is ért, vagyis a költő nemcsak a saját szavában, bízik annak a szemében is, aki elé a verse odakerül. Ha az abbahagyott versek közt nincs is olyan lehengerlő és lenyűgöző mint a „*Bartók*”, vagy a „*Ditirambus a nőkhöz*”, attól ez a kötet nem alábbvaló elődeinél. Ha vershez eleve értő ember Illyés poéziséhez vezérlő kalauzot kérne, ezt a kis könyvet adnám a kezébe: ott van benne a költészet és a próza minden fontosabb motívuma, a pálya minden fontosabb fordulata, vonzó és taszító mágnesese. A költő integritásából ered, egyedül ennek az eredménye. S jó hírt hoz Illyésnek az a félmondata, hogy ez a gyűjtemény a teljes anyag kis részének átnézéséből került csak össze. „*Az itt bemutatandó csokor a teljes anyag csak egy-egy – merőben véletlenül sorrakerített – részének átnézéséből állítódott össze*”... jut is, marad is a fiókban, ahonnan előkerült. Idézzem hát Szent Mátét befejezésül? Miért ne idézzem az evangelistát: „*És mindnyájan vevének és evének. És felszedék a maradék darabokat. Tizenkét kosárral.*”

— — — — —

Illyés Gyula tézisére „*mű az, amelynek élete, szívverése, valami lüktetése van*” mosolygó egyetértéssel természetesen, rálicitálhatnék. Igazán élő az a mű, amelynek valamicske *éltető, élatadó*-ereje van, elindítja a gondolkodást, a másét, új utakra, más távlatok felé, s életével, társat keresve, folytatóra talál. S a „nagy vers” se föltétlenül „befejezett mű”. Az „*Egy mondat*” például, a zsarnokságról, a totalitáriánus helyzetnek a világirodalomban nemcsak páratlan, hanem egyetlen verses ábrázolása. Utolsó sora a „*magad is zsarnokság vagy*” befejezi-e, vagy elfulladva abbahagyja-e a totális kontroláltság elemeinek sorakoztatását?

XI.

A kötetről, amely a tömörítés puritán remekléseit tartalmazza és hódol a „lelkünkben eltemethetetlen” holtaknak is. (1973)

A „*Minden lehet*” maga a könyv, fizikai mivoltában, olyan tárgy amelynek kézbevétele is öröm: úgy ül az ember tenyerében, olyan súlytalanul és oly kecses nyugalommal, mint a Picasso kék-periodusában rajzolt fiú kezében a galamb. A hasonlatot persze csak a kötet dimenziói, hajlékony keménykötése, papírjának a könnyűsége sugallja, vagyis az az érzékelés, amit a maga tárgyi mivoltával kelt. Az ami benne van, inkább olyan madarat juttat az ember eszébe, amely éles csőrét precízen a saját húsába ereszti, valamely mitológiában, hogy kínjában érzékelje a lét lényegét. A kezemnek könnyű és kecses könyvben a mondandó súlya hol az ólomé, amely zsinórján ereszkedik a mélybe, hol az aranyé, amelynek súlyát a fénye feledteti. A szemre vékony kötet címre kilencven verset tartalmaz, de ezek közt van olyan, amely huszonhárom külön poémaként is megálló strófát, sorpárt, vagy félsort foglal magába, az egyik sorvers három szó. Ez a poéma Henry Moore „Family group”-jainak három ember-idomát absztrahálja a három szóba, ilyen non-plus-ultra-tömörítéssel:

Arcod előleg kisdedem

Ez a háromszavas sorvers képzetek regimentjét állítja talpra s löki útjára abban, aki úgy olvas, hogy időt és szabadságot ad gondolkodásában az olvasott szónak és valóban nem egyedül jelzik végső fokát annak amit az induló költő első kötetéről szólva Németh László így említett az Illyés-vers egyik központi jellemzőjének:

„nagy erő szűk helyen”. A kifejezés szűkítése az erő szertelenné fokozódását idézi elő s ez nyilvánvalóan nem valamely mérnökien számító tudatosság, hanem merő ösztönösség következménye, de a szűk szelepnyíláson kicsapó gőz felhőt sodor egünkre s esőt csinál a tudatunkban, termékenyítőt. Ebben az erőterben szónak, sornak vagy képnek az a szerepe, ami a magnak; s a költő azzal, hogy leírta: elveti s ezzel magára hagyja, nőjön belőle, ami nő, mustárfa vagy sarjúrend, embere olvasója válogatja. A versről, vagy ezek együtteséről éppen, ha ilyen poézis darabjairól van szó, nem igazán lehet, nem is helyénvaló talán méltatást írni: értékük a hatásban van, amit felkeltenek. Annál nagyobb az érték, minél tartósabb és szélesebb körökben gyűrűző a hatása másra, s ennek szóba-foglalása a bőbeszédűségnek azt a fajtáját kívánná meg, ami semmitmondó. Arról beszélni, hogy ez a kötet miben, s hogyan múlta felül az elődeit, vagy melyik darabja felülmúlhatatlan, valóban badarság. Az előző kötet ditirambusa – a nőkhöz – 1968-ban nekem azt mondta, hogy e tárgyban jobbat nem lehet szebben mondani. S ebben a könyvben megjelenik a puritán párja a „*Párbeszéd új házások között*” cáfolatául értékítéletemnek. A „*Minden lehet*” költőjétől mint a kötet címe is jelzi, mindenre futja. Ebben a kompozícióban vannak olyan poéma-részek, amelyek valójában propozíciók, cöveknél szilárdabban állnak a maguk helyén. Például ez:

*Határtalan
úgy ember az ember ha társa van.*

Ez a látszatra roppant egyszerű mondat látszólag statikus. A hatása nem az. Igazát nem lehet kétségbe vonni. Kétségbevonhatatlan igazán nem lehet napirendre térni.

Az Illyés-lírának ez a 170 oldalas új gyűjteménye, amely időben jóval hosszabb ideig foglalkoztatja az

elmét, mint egy roman fleuve dús tenyészete, persze nem csupa ilyen puritán hangvilla-ütésből tevődik össze. Az olyan vakmerő olvasó számára, aki oldalról-oldalra halad előre, a prózacompozíciók szolgálnak pihentetőnek. Ezek mind siratók. A „*Névtelen hegy*” azt a boldog időt búcsúztatja, amikor a költőt a közösség még nem emelte, hanem körülvette, „*A tettes*” a tárgyak s a bennük fészkelő idő társaságát, a soron következő a tűz és lángélmény pusztulását, az „*Emelő halál*” a holtakat, akik lelkünkben eltemethetetlenek.

*

A halálhír Itáliában ért utól. Vendéglátó baráti házban. Remetehelyen, ahová postás se jár ki. Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Üressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt. (1983)

N.B. A csoportosításba felvett szövegek közül az első négy részlet a régi „Magyar Nemzet”, „Jelenkor”, és „Új Magyarország” hasábjain megjelent cikkekből. Az V. - VII - X jelzéssel közölt szövegrészek rádiórecenzióban hangzottak el, de kiadatlanok maradtak; a többi kéziratban maradt kiadatlan feljegyzés, megjegyzés vagy jegyzet. Sz. Z.

Nemzet és demokrácia Kelet-Európában

A kommunista hatalomátvétel fázisai Kelet-Európában

Az alábbi fejtegetés 1983 júliusában előadás-ként hangzott el Londonban, a School of Slavonic and East European Studies keretében rendezett történész konferencián. Schöpflin György az említett főiskolán és a London School of Economics-on az újabbkori kelet-európai politika tanára. A konferencia Hugh Seton Watson munkássága körül forgott.

Hogyan ment végbe a kommunista hatalomátvétel Kelet-Európában a második világháború után? A lehetséges magyarázatok közül Hugh Seton Watson „háromfázisú” modellje az egyik legelterjedtebb és legbefolyásosabb. Az itt következő fejtegetés alap gondolata az, hogy e modell teljes értelme akkor bontakozik ki, ha nagyobb időbeli összefüggésbe helyezzük, azaz ha elfogadjuk, hogy a kommunista hatalomátvétel voltaképpen *négy fázisban* ment végbe.

A Seton Watson féle három fázis: a valódi koalíció, az álkoalíció és a monolit egység. Az első fázisban egy sor baloldali és középpárt vetélkedik a hatalomért a kommunistákkal együtt, habár bizonyos korlátok között, melyek közül kiemelkedő a Szovjetunió jelenléte és a belügyminisztérium fölött gyakorolt kommunista ellenőrzés. A második fázisban még mindig vannak nem-

kommunista pártok a kormányban, de ezek már kommunista kreációk; ellenzéki ségre alig van hely. A végső fázis az, amelyben a politikai rendszer teljesen kommunista irányítás alá kerül és a nem-kommunista erők megszűntek létezni.¹

Ez az interpretációs modell meggyőző és több oknál fogva is kielégítő. Helyes megvilágításba helyez és logikailag besorol több bonyolult eseménysort, amelyek különböző országokban mentek végbe ; lehetővé teszi az összehasonlítást az egyes hatalomátvételi folyamatok üteme és több-kevesebb könnyedsége között; végül igen hasznosan a hangsúlyt az egyes országokon *belül* végbemenő folyamatokra helyezi, nem pedig a nemzetközi vonatkozásokra. Ami az utóbbiakat illeti, a Szovjetunió szerepét természetesen nem lehet eléggé aláhúzni a hatalomátvétel végbemenetelében; mindamellett téves volna a kommunista pártok hatalomra jutását Kelet-Európában kizárólag a Szovjetunió tevékenységének tulajdonítani. Mindenütt igen jelentős belső erők voltak jelen, melyek nélkül a kommunisták sikere elképzelhetetlen lett volna. A jelen dolgozat pontosan ezt a tényezőt fogja vizsgálat alá venni. Ez nem azt jelenti, hogy ki akarjuk iktatni az elemzésből a nagyhatalmi diplomácia és a szovjet jelenlét jelentőségét. Az események itt adott interpretációja azonban arra épül, hogy a tárgyalt folyamatban a nemzetközi és a belső faktorok egyaránt kapitális szerepet játszottak.

A kérdés, amely elsősorban felmerül : miért találták a kommunisták aránylag korlátozott ellenállással szemben magukat a hatalomátvétel során? A szokásos válasz (félelem a Szovjetuniótól, kommunista terror) nem teljesen kielégítő. Ez a válasz nevezetesen nem ad magyarázatot arra, hogy miért omlott össze a nem-kommunista ellentábor Csehszlovákiában, ahol is nem volt szovjet katonai jelenlét és ahol a nem-kommunista erők jelentős népi támogatással rendelkeztek, sőt még a mozgósításra is volt lehetőségük. A háború utáni kelet-

európai helyzet fentebb említett megközelítésével az a probléma, hogy figyelmen kívül hagyja *magának a háborúnak* a következményeit és hallgatólag valamiképpen emberfölötti előrelátást tulajdonít a kommunistáknak. E dolgozatban a nyomaték azon lesz, hogy a kommunista hatalomátvételt csak a kelet-európai előtörténet összefüggésében lehet teljesen megérteni. Ehhez az előtörténethez olyan tényezők tartoznak, mint a demokratikus tradíciók ereje vagy gyengesége, a civil társadalom ilyen vagy olyan elutasítása, s végül persze a háború kihatásai. Más szavakkal, nem annyira arról lesz itt szó, hogy a kommunisták miért voltak olyan eredményesek a hatalom megragadásában, mint inkább arról, hogy a nem-kommunisták ellenállása miért volt oly gyenge.

A politikai és kulturális tényezők bevonása természetesen nem adhat többet, mint az 1944-1948 közti események keretét. E tényezők azonban nem hagyhatók számításon kívül, ha kielégítő választ keresünk a fentebb feltett kérdésre. Közismert, hogy a két világháború közötti kelet-európai politikai rendszerek egy sor szerkezeti gyengeségben szenvedtek, s nevezetesen egyetlen kelet-európai államnak sem volt működőképes, teljes értékű demokráciája parlamenti főhatóság alatt, továbbá egyik állam sem rendelkezett megfelelően összeforrott („integrált”) civil-társadalommal, sem nemzeti sem osztály értelemben, aminek következtében mindenütt voltak jelentős társadalmi töredékek, amelyek nem érezték magukat az államhoz tartozónak s készen álltak arra, hogy adott esetben ez utóbbi ellen forduljanak, vagy legalábbis semmit se tegyenek annak védelmében. Ez volt végül is annak az államnak a végzete, amely máskülönben határozott pluralista berendezkedésű volt és lakosainak számos politikai jogot biztosított: azaz Csehszlovákiának; a nem-cseh nemzetiségűek sohasem érezték magukat iránta igazán elkötelezettnek. Az autoriter rendszerek felülkerekedése a harmincas években azzal a talán legsúlyosabb következ-

ménnyel járt, hogy a politikában való részvétel egy szűk elitre korlátozódott. A lakosság zöme aligha érezhette úgy, hogy a politikai játék részese – a választásokat például fentről manipulálták – és a vezetők könnyen elszakadtak párthíveiktől, engedve a kooptáció vagy a korrupció csábításainak, még ott is, ahol a kormánypárt vezető csoportja valamennyire osztozott a tényleges hatalomban. Az önkényuralom és a törvénytelenység ugyanennek a dolognak egy másik arcukat képezte és hasonló következményekkel járt: a lakosság zöme hozzászólt ahhoz, hogy a kormányok önkényesen, alig-alig törvényesen járnak el és ezt a helyzetet tekintette a dolgok természetes rendjének.

Ugyanennek az éremnek egy másik oldala a hatalomért küzdő ellenzéki elemek relatív gyengesége. Igaz, persze, hogy ilyen elemek voltak, részint pártok formájában (szociáldemokrácia, parasztpártok), részint azért, mert volt egy elég erős sajtó, léteztek szakszervezetek vagy más autonóm társadalmi egyesületek. Ezeknek fennmaradása sokszor bajos volt, de nem reménytelen. A politikai elit általában hegemoniára tört, nem monopolisztikus hatalomra, s ennél fogva elfogadta, hogy bizonyos fokig létezzenek mellette ellenhatalmak. Hosszabb távon azonban a társadalmi autonómia gyengesége odavezetett, hogy elégtelen volt a demokráciához, illetve a politikai váltógazdaság alapszabályaihoz való ragaszkodás. Ugyancsak említésre méltó a nem-kommunista demokratikus erők viszonylagos tapasztalatlansága. Ezek az erők többnyire a politika peremén maradtak fenn, nemigen rendelkeztek a hatalom ügyleteiben való jártassággal, sőt voltak köztük, akik egyenesen elvi alapon idegenkedtek a „politikai huncutságoktól”, s a politikai játszmát paraszti módra a felső rétegek korrupciójával azonosították.

Merőben más iskolába jártak a kommunisták. A tömegpolitika rövid epizódjában (1917-1923) szenvedett vereségük után, amelynek tanulságait egyébként

reménytelenül félreértették, a kommunista pártok beke-
rültek a szovjetizálódás malmába, miközben az illegali-
tás arra nevelte őket, hogy az összeesküvést tekintsék a
politikai cselekvés normájának. Mindezek a tényezők,
amelyekhez még erősítően járult hozzá a marxizmus-
leninizmusból kiolvasott transzcendens öngazolás,
arra készítették őket elő, hogy ellenfeleiket ellenségként
kezeljék, hogy megvetéssel tekintsenek minden politi-
kai egyezkedésre, s hogy céljuk érdekében – mely is a
hatalom – a maximális kíméletlenséggel járjanak el. A
két háború közti időszakban mindez természetesen
éppen csak a pusztta túléléshez volt elegendő. A hata-
lomban ülő régi elitnek a kommunisták nem voltak
egyenértékű ellenfeleik. A háborúval azonban minden
megváltozott.

A háború és következményei alkotják a hatalomátvé-
tel negyedik fázisát, vagy helyesebben – kronológiailag
haladva – az elsőt. Tézisem veleje az, hogy a háború
alatt a régi vezető rétegek majdnem teljesen felmorzso-
lódtak, a lakosságot pedig radikalizálták a háborús idő-
ket kísérő fölfordulások; mindennek következménye-
képpen a háború végére Kelet-Európában beállt egy
hatalmi vákuum, amelyet aztán a kommunisták, úgyis
mint a legjobban szervezett és politikailag leginkább
céltudatos erő, gyorsan kitöltöttek. Elmondhatjuk tehát,
hogy Kelet-Európa a háború alatt lényegében egyfajta
forradalmon ment át, ha forradalmon azt értjük, hogy
elpusztult a régi hatalmi elit s vele együtt az egész addigi
rendszer. Ez volt a hatalomátvétel fentebb jelzett leg-
fontosabb előfeltétele. Ténylegesen a kommunista for-
radalmat a náci Németország tette lehetővé, valamint
háborús ideológiai szövetségesei, mint a nyilasok Ma-
gyarországon, Ljotić Szerbiában, vagy a Vasgárda
Romániában. Az egyetlen ország, amellyel kapcsolat-
ban ez az általános képlet módosításra szorul, Bulgária,
ahol – mint látni fogjuk – a helyzet bonyolultabb volt és

a régi rendszer gyengeségének gyökerei még messzebbre nyúlnak vissza.

A másik tényező, amelyet fentebb a radikális változás szempontjából kedvezőnek jelöltünk meg, a háborúnak a lakosságra gyakorolt hatása volt. Mint ahogy az első világháború is nagy várakozásokat ébresztett és ennyiben előkészítője volt a tömegmozgás rövid korszakának Kelet-Európában (ide tartozik a magyarországi Tanácsköztársaság is), úgy a második világháború is messzemenő, a társadalmat és a hatalmat egyaránt érintő radikális változások igényét hozta magával. A legérezhetőbb nyomás természetesen a földreformra irányult, de ezen túlmenően is volt széleskörű elégedetlenség a régi rendszer igazságtalanságaival szemben és ennél fogva rokonszenv az ultraradikális alternatívák iránt. Ez a kommunistáknak erős nyomatékot adott. Őket semmiképpen sem lehetett a régi rendszerrel azonosítani, ellenkezőleg, ők bizvást mondhatták magukról, hogy az antitézist képviselik; belőlük sugárzott a céltudatosság, a biztonságérzet és bizonyos fokig az is javukra szolgált, hogy szövetségesei annak a felszabadító seregnek, amely a régi rendet elsöpörte. Komoly vetélytársak híján így a kommunisták mindjárt a mezőny élén helyezkedtek el a tömegtámogatásért meginduló küzdelemben.

Ha most ezt az általános képletet az egyes kelet-európai országokra alkalmazzuk, a következő megállapítások adódnak.

Lengyelország esetében a modell minden korlátozás nélkül érvényes. A lengyel állam 1918. évi helyreállítása után teremtett politikai struktúrákat és társadalmi rendet a német és a szovjet megszállás teljesen elpusztította. A régi elit fizikai megsemmisítése olyan méretű volt, amelyhez hasonlót nem találni Kelet-Európában. Az értelmiség több mint egyharmada elpusztult és a lakosság 22 %-át vitte el a háború; Varsó 1,2 millió lakosából nyolcszáz ezer semmisült meg az 1939. évi harcok,

valamint az 1943-as és 44-es fölkelések során. 1939-ben az országot megszálló két hatalom – a német és a szovjet – olyannyira el volt tökéelve arra, hogy megszüntet minden szervezett lengyel létformát, hogy a háborúból szükségképpen egy egészen más országnak kellett kikerülnie. A háború rettenetes cezúrája minden folytonosságot megtört. A varsói felkelés és a Honi hadsereg (AK) elleni kíméletlen irtóhadjárat pontot tett azokra az ideiglenes harci szervezetekre, amelyeket a földalatti ellenállás hozott volt létre. Ország még nem volt oly közel a *tabula rasa*-hoz, mint Lengyelország 1944-45-ben. Ezt még csak fokozták azok a népmozgalmi következmények, amelyek a háborús veszteségekkel és az új területi rendezéssel voltak kapcsolatosak. Varsó lakossága szinte teljesen kicserélődött, s ezzel megtört a fővároshoz tartozó személyes kapcsolatok folyamatosága. A háború utáni Lengyelország népességének mintegy harmadát érintették a területi átrendezésből fakadó vándorlások.

Azok a politikai pártok és csoportok, amelyek Lengyelországot a háború előtt kormányozták, eltűntek, a helyszínen pedig a kommunista párt minden erőszakos eszközt bevetett, hogy a londoni emigráns kormányhoz kapcsolódó politikai erők ne vethessék meg a lábukat. Leginkább végzetes az volt, hogy azok a közép- és balpárti erők, amelyek mégis megszerveződhetek, képtelenek voltak olyan struktúrára szert tenni és olyan önbizalommal föllépni, amelynek révén sikerrel ellenállhattak volna a kommunista penetrációnak. Minden erőfeszítése ellenére Mikolajczyknak nem sikerült a parasztpártot komoly vetélytárssá kiépítenie, a szociáldemokratákat pedig belső viszályok gyengítették. Mindezek mellett és fölött a tevékeny szovjet beavatkozás folyvást hajtotta a dolgokat a kommunisták által kívánt irányba.²

Hogy modellünket *Csehszlovákiára* alkalmazzuk, valamennyire vissza kell kanyarodnunk az időben. A cseh népesség körében az 1918-ban létesült rendszer a két háború között komoly népszerűségnek örvendett – ugyanez már kevésbé mondható el az ország nem-cseh népességeiről –, viszont az 1938-as összeomlás nagyon demoralizálta a cseh elitet. A háborús években a cseh felső- és középosztály súlyos megtorlásoknak volt kitéve, mintegy 38.000 ember pusztult el a náci megszállók karmai között. Cseh- és Morvaországban az állami igazgatás középső és alsó szintjei a helyükön maradtak, de az a körülmény, hogy a túlélés érdekében folyton újabb és újabb együttműködésre kényszerültek a megszállókkal, meggyorsította a demoralizáció folyamatát. E nehéz hat év felőrölte a csehek ellenállási hajlamát és az 1945 utáni korszak sem volt alkalmas arra, hogy az önbecsülést helyreállítsa.³ Ha tehát az emigráns kormányt itt nem várta is ugyanolyan politikai vákuum, mint Lengyelországban, az 1938 előtti és az 1945 utáni helyzet közötti törés nagyobb volt, mint aminőnek az akkori időkben tűnt. Ennek jelei voltak a közvéleményben. Egy 1946. decemberében végzett közvéleménykutatás szerint a válaszolóknak csupán 8 %-a tekintette az első köztársaságot „a cseh történelem egyik legdicsőségesebb korszakának”.⁴ Az 1945 után újrakezdődő politikai élet pedig olyan férfiak kezében volt, akik habár lejárta nem, de minden határozott elképzelés híján voltak. Rájuk nehezedett mind a müncheni katasztrófa, mind a náci megszállás tehertétele, s képtelenek voltak a kommunistákkal más alternatívát szembeállítani, mint az ellenállást mint öncélt. E közben elfogadták a társadalom autoriter állami ellenőrzését, valamint a politikai harc korlátozását. Benes elnök esetében ez annál is könnyebben ment, mert ő München után teljesen elvesztette bizalmát a nyugatban és Sztálinra kívánt támaszkodni egy olyan státuszt fenntartandó, amelyet manapság finlandizálnak neveznénk.

Ha Csehszlovákiában a törés hosszútávú és lassú volt, *Magyarországon* a régi rendszer élesen és hirtelen omlott össze. Itt létezett egy nagyon erősen összetartó és saját erejében bízó elit, amely sikeresen helyreállította a politikai rendszert a 20-as években, az első kommunista kísérlet után, s egészen a második világháború utolsó éveig szilárdan kezében tartotta a kormányzati gyeplőket. Ez az elit sikeresen kijátszotta s szélsőjobboldal kihívásait és Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt egyfajta félig semleges politikát követett. Ez a helyzet azonban egyszeriben végetért 1944 márciusában, amikor az ország ténylegesen német megszállás alá került; ez adta az első halálos lövést az 1920 utáni „neo-barokk” rendszernek. Számos politikus került letartóztatásba vagy kényszerült bujkálásra, majd amikor megérkezett Eichmann, a nemzeti közösség szerves részét alkotó zsidóság kiirtása is gyors léptekkel megindult. Az összeomlás második állomása még brutálisabb volt: 1944 október 15-én a kormányzót eltávolították hivatalából és a nyilasok vették át a hatalmat. Ennek következményeként az államapparátus szétesett, majd pedig – amikor ugyanezen az őszön a hadifejlemények elérték a trianoni Magyarország területét –, a bomlás teljessé vált. Budapest ostroma és az 1945 április 4-ig tartó csatározások megadták a halálos döfést. A vezető réteg demoralizálódott, szétszóródott és gyakorlatilag eltűnt a politikai színtérről. A végeredmény teljes politikai vákuum volt.

1944 végére világossá vált, hogy Magyarországon befejeződött egy korszak, s hogy a politika színterén valami másnak és újnak kell jönnie. Ebbe a vákuumba a kommunisták gyorsan és nagy eltökéltséggel vonultak be, míg vetélytársaik sokkal tétovábbak voltak. Oly kevéssé tudták, hogy mitévők legyenek politikailag, hogy a beindítás munkája nagyrészt a kommunisták műve volt.⁵ Nyomós bizonyítékok vannak arra, hogy számos helyen a nem-kommunista szervezetek létreho-

zása is a kommunisták kezdeményezésére történt. A nem-kommunista pártok föléledése lassú és tétova volt, ráadásul a balközépet még az is bénította, hogy legjobb képességű vezetői közül számosan elpusztultak az azt megelőző évben. Egészben véve a magyar fejlődés cezúrája igen messzemenő volt és gyakorlatilag minden politikai csoportot érintett.

A dolgok menete valamennyire más volt *Romániában*, de nem oly mértékben, hogy modellünket érvénytelenítse. A romániai politikai élet nem annyira a háború következtében szakadt meg, hanem attól a töréstől, amelyet a Vasgárda puccs-kísérlete és Antonescu hatalomra jutása jelentett. A 20-as és 30-as években a hagyományos politikai vezetőréteg egyre kevésbé bizonyult képesnek az ország kormányzására, míg végül Károly király elvesztette türelmét és 1938-ban bevezette a királyi diktatúrát. Ez volt a hagyományos államrend első törése. Két évvel később a szovjet ultimátum következtében beállt hatalmas területveszteség Károlyt lemondásra kényszerítette és néhány hónapig Antonescu a Vasgárdával együtt kormányzott, majd 1941 januárjában feloszlatta ezt a gárdát és katonai diktatúrát vezetett be, amely aktív hadiállapotba lépett a Szovjetunióval. A hadiszerencse megfordulása és a Vörös Hadsereg behatolása 1944-ben arra indította Károly utódját, Mihály királyt, hogy eltávolítsa Antonescut és fegyverszünetet kérjen. A stabilitás és a kontinuitás oldaláról nézve az eseményeknek ez a menete a nem-kommunista erőkre nézve katasztrófális volt. Először is sokkal nagyobb felelősséget viseltek a két háború közötti válságokért, mint a hasonló vezető rétegek Lengyelországban vagy Magyarországon; másodsor, az események dezorientálták és legyengítették őket, számosan közülük elpusztultak a különféle zavargásokban; végül egyáltalában nem voltak intellektuálisan felkészülve arra, hogy az 1944 őszen kialakuló, merőben új helyzetben

folytassák tevékenységüket⁶. Még ilyen körülmények között is, tekintettel a kommunista párt rettentő gyengeségére, a hiátus aligha volt elég ahhoz, hogy a kommunisták egymaguk átvegyék a hatalmat. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy a Szovjetunió miért igyekezett Romániában oly eltökélten minden ellenőrzést a kezébe kaparintani; ezt a célt egyébként sikeresen el is érte, még mielőtt Európában az ellenségeskedések végetértek. Ugyanez magyarázza, miért szorgalmazta a Szovjetunió a román fegyveres erők aktív részvételét a náci Németország elleni utolsó harcokban: így a román hadsereg távol került az ország területétől épp amikor a helyzet politikai döntés stádiumába jutott.

Bulgária esetében is jóval a háború előtt kezdődött a politikai folyamatosság megszakadása, de persze a hadiesemények is szélesítették a rést. Az első törés 1931-ben volt, amikor a radikális baloldal győzelme a kormánypárt fölött nagy, reményteljes reformok korszakát nyitotta meg és – elsőízben Sztamboliszki 8 évvel korábban végbement eltávolítása óta – bevonta a hatalom gyakorlásába a népesség zömét jelentő parasztság politikai képviselőit. De ezek a remények gyorsan leheradtak. Nikola Musanov radikális-demokrata kormánya nem volt képes egyetlen számottevő reformot sem végigvinni, amit csak részben magyaráznak az akkori-ban fönnálló rossz gazdasági viszonyok. A parasztpárti vezetők hivatali tevékenységükben korruptnak bizonyultak és hamarosan elidegenedtek választóiktól. Három évvel később egy katonai és technokrata csoport erőszakkal váltotta le az előző kormányt, de szintén eredménytelennek bizonyult. Nyolc hónappal később, 1935 január 22-én Borisz cár maga hajtott végre államcsinyt és hozzálátott az ország mélyreható átalakításához. A politikai pártokat törvényen kívül helyezték, a közigazgatást átszervezték és kitisztogatták, a sajtószabadságot felfüggesztették, a szakszervezeteket felszá-

molták. Borisz 1943-ban halt meg, helyét kormányzótanács vette át, amely nélkülözötte a cár energiáját és dinamizmusát. E megrázkódtatások együttes eredményeként Bulgária hagyományos vezetőrétege legyengült, anélkül, hogy kifejlődött volna egy megfelelő politikai váltás.⁷ A demokratikus balközépet lejáratta a 30-as évek első felének rövid kísérlete, az 1934-ben Velcsev és Georgiev vezetésével hatalomra lépő katonai technokratákat pedig inkább a politikai naivitás jellemezte, mint a hozzáértés. Végülis, amikor Romániában áttört a délkelet-európai front, a politikai közép erői Bulgáriában úgyszólván minden ellenállási kísérlet nélkül engedték át a hatalmat a baloldalnak. A kommunisták, akik ebben az országban jóval nagyobb népi támogatással rendelkeztek, mint, mondjuk, Romániában, kíméletlenül nekiláttak a hatalom monopolisztikus megragadásának és, mint Romániában, gondoskodtak arról, hogy politikai machinációiknak ne álljon útjába a hadsereg, melyet is e célból – 1945-ig – Jugoszláviába és Magyarországra küldtek. Mire a katonák visszatértek, a kommunisták már kimozdíthatatlanul beásták magukat a hatalomba.

A *jugoszláviai* fejlemények leginkább a lengyelországiakéhoz hasonlíthatók, ámbár vannak lényeges különbségek is. A háború előtti politikai rendszer az ország nem-szerb lakosait nagy mértékben kizárta a hatalomból, ennél fogva a királyi Jugoszlávia csak korlátozott lojalitással rendelkezett Szerbián és Montenegrón kívül. Ezzel is magyarázható az állam gyors szétesése az 1941 évi német invázió után. A régi kormányzó-réteget megosztották a mélyen gyötrő nemzeti ellentétek, ráadásul a jövőre nézve is merőben különböző elképzeléseik voltak. Amit az ellenséges hadsereg még épen hagyott, azt elpusztította az ellenállást kísérő polgárháború úgy, hogy amikorra a kommunisták vezette partizán-hadsereg 1944-45-ben domináns helyzetbe jutott, a

nem-kommunista tábor csak gyenge erőket tudott vele szembeállítani. A londoni emigráns kormány nem volt képes számottevő erőket mozgósítani és gyámoltalanul állt a kommunisták erőszakosságaival szemben. Pusztán fizikailag is hiányzott a kontinuitás: a régi vezetőréteg számos tagja elpusztult, vagy emigrációba ment, vagy éppen be volt börtönözve a háború után. Amennyiben a két helyzet összehasonlítható, a jugoszláviai politikai nagytakarítás 1945-ben még messzebbre ment, mint a lengyelországi „tabula rasa”.⁸

Albánia egészen külön problémát képez, minthogy nehezen állíthatná bárki is, hogy ebben az országban egyáltalában voltak modern politikai struktúrák a háború előtt. A politikai rendszer feudális klikkekre épült, a közigazgatás korántsem fogta át az ország egész területét és a lakosság zöme írástudatlanságban, archaikus körülmények között élt. A háború kihatása – az olasz, majd a német megszállásé – csak kiélezte ezt az állapotot, így abban is, hogy nem tette lehetővé helyi elit felszínre kerülését. Ennélfogva a kommunisták és a Balli Kombëtar közti harc kimenetele nem volt kétséges. Attól kezdve, hogy a ballisták a németektől kértek katonai segítséget, sorsuk végzetesen összekapcsolódott a megszálló hadseregével; s ez egy olyan országban történt, amelynek régre nyúló nemzeti ellenállási hagyományai voltak. A ballistákat elsöpörte a polgárháború, minden egyéb társadalmi erő pedig túl gyenge volt ahhoz, hogy a kommunistáknak ellenálljon.⁹

A *Német Demokratikus Köztársaságra* interpretációs modellünk minden nehézség nélkül alkalmazható. Már a náci rendszer felmorzsolta a régi vezetőrétegek hatalmának egy részét és a demokratikus erőket teljesen kiküszöbölte a politika színteréről. A folyamatot betetőzte a háborús pusztulás. A közvélemény radikalizálódása együtt a náci rendszer hitelvesztésével és a weimari

köztársasághoz kapcsolódó rossz emlékekkel előkészítette a terepet a baloldali uralomhoz. A kommunisták hatalmi törekvései előtt voltaképpen csak a szociáldemokraták képeztek számottevő akadályt, őket pedig 1946-ban beolvasztották az újonnan létrehozott Szocialista Egységpártba.¹⁰ Végül is Kelet-Németországban éppúgy mint a többi kelet-európai államban a kommunisták a politikai vákuum körülményei között ragadták meg a hatalmat; ellenfeleik gyengék voltak, vagy nem léteztek, vagy lejáratták magukat, vagy bizonytalanok voltak a rájuk váró szerepet illetően.

Érvelésünket csak erősíti egy ellenpélda, mégpedig *Finnországé*. Ez az ország sok vonatkozásban hasonló helyzetben volt, mint Kelet-Európa más országai: a háború alatt a tengely-hatalmak szövetségese volt, földjén működött egy erős kommunista párt és stratégiaileg a Szovjetunió nagy fontosságot tulajdonított neki, s itt mégsem került sor kommunista hatalomátvételre. A döntő különbség, amit számításba kell vennünk, hogy a fentebb vizsgált országoktól eltérően Finnországot csak legyőzték, de nem hódították meg. A háború előtti vezető réteg itt megtartotta hatalmát és önbizalmát, még hozzá meglepő mértékben, ha tekintetbe vesszük a háborúban való részvételét és azt a tényt, hogy vereséget szenvedett. Ennek az lett a következménye, hogy a finn kommunistákat ellenfeleik sikeresen kimanőverezték; Finnországban a kommunisták nem tudták elérni a politikai élet és a társadalom terveik szerinti átformálását, nevezetesen a közszolgálat kitisztogatását, a földreformot, az államosításokat és a tőke fölötti ellenőrzést. Ezzel kapcsolatban a szociáldemokraták szerepe különösen említésre méltó. Az a kérdés, hogy a kommunisták 1948-ban ténylegesen tervbe vettek-e egy államszintet, vagy nem, tulajdonképpen alig érdekes, lévén, hogy ennek sikeres véghezviteléhez nem rendelkeztek megfelelő erővel.¹¹

Összefoglalóan, a kommunista hatalomátvétel Kelet-Európában nemcsak azért volt sikeres, mert jelen volt a Szovjetunió és mert a helyi pártokban megvolt az eltökéltség, hanem azért is, mert fönnállt az a bizonyos politikai vákuum, amelybe be lehetett nyomulni, és mert a kommunisták ellenfelei gyengék és dezorientáltak voltak. Ebben az értelemben a hatalomátvételt megelőző események a kommunista siker szükséges előfeltételei voltak, előzetes állomását képezték a hatalmi monopólium felé vezető útnak. Pontosán ezért mondjuk, hogy a kelet-európai hatalmi átvételnek *négy fázisa volt*.

JEGYZETEK

1) Hugh Seton Watson: *The East European Revolution* (London, 1956), 167. l. és másutt.

2) Lásd Jan Szczepanski: *Polish Society* (New York, Random House, 1970), 34. l., ezen kívül Suzanne Lotarski tanulmányát, in Thomas Hammond (Ed.): *The Anatomy of Communist Takeovers* (New Haven, London, Yale University Press, 1971), 339-367. l.

3) L. Gotthold Rhode tanulmányát a csehországi német protektorátusról, in Victor S. Mamatey - Radomir Luza (Eds.): *A History of the Czechoslovak Republic 1918-1948* (Princeton University Press, 1973), 296-321. old.

4) E számokat egy 1947-ben Prágában közzétett kötetből vettük (*What's Your Opinion ? A Year's Survey of Public Opinion in Czechoslovakia*).

5) Lásd pld. Vas Zoltán könyvét: *Hazatérés előtt* (Szépirodalmi, 1970).

6) L. Henry L. Roberts: *Rumania, Political Problems of an Agrarian State* (New Haven, Yale U.P., 1951), 206-210 és 233-235. l., valamint Kenneth Jowitt: *Revolutionary Breakthroughs and National Development, the Case of Romania 1944-1965* (Berkeley, University of California Press, 1971), 89. laptól kezdve.

7) Joseph Rothschild, *East-Central Europe between the Two World Wars*, (Seattle, U. of Washington Press, 1974), 347-353. old.

8) Walter R. Roberts, *Tito, Mihajlović and the Allies 1941-1945*, (New Brunswick, NJ, Rutgers U.P., 1973); Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia* (London, Benn, 1971).

9) Peter R. Prifti, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments* (Cambridge, Ma, MIT Press, 1978), 9-21. old.

10) Martin McCauley, *Marxism-Leninism in the German Democratic Republic: the Socialist Unity Party (SED)* (London, Macmillan, 1979), 3-16. 1.

11) Anthony Upton, „Finland”, in (ed) Martin McCauley, *Communist Power in Europe 1944-1949* (London, Macmillan, 1977), 133-152. 1. – A magyarországi olvasó haszonnal forgathatja Varga Domokos tanulmányát is (*Bibó István eszményei és a finn fejlődés útja*), mely a „Bibó Emlékkönyv” 393-406, lapján található.

A kisebbségek és a magyar sérelemérzet*

A kisebbségi kérdés érdekes adalékul szolgálhat arra, miért nem tud a kommunista szocializmus magyar földön valódi nemzeti gyökereket eresztetni. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a szovjet mintájú politikai rendszer semmit nem adott a magyar társadalomnak, vagy hogy a magyar kommunista párt politikája és a magyar társadalom törekvései között semmilyen ponton nem volt párhuzam. De az egyezések ellenére kezdettől fogva volt és maradt egy *törésvonal*, amely Magyarország *nemzeti alaphelyzetével* függ össze, valamint azzal, hogy az országot a szovjet politika függvényeként kormányzó párt ezzel az alaphelyzettel szemben a legjobb esetben közönyt tanúsíthat, rosszabb esetben pedig a nemzeti érdekek megtagadására kényszerül.

Az alaphelyzet

Az említett „alaphelyzet” kezdete az, hogy az ország vesztesként került ki egy olyan háborúból, amely nem egyszerűen hadviselő hatalmak vagy népcsoportok között folyt, hanem – a nemzetközileg mindmáig elfogadott jogi és erkölcsi értékkála szerint – a Jó és a

* Ez a dolgozat a Borsody István szerkesztette „Hungary and the Hungarians: the Partition of a State and a Nation” c. angol nyelvű munka számára készült (Yale Publication Series).

Rossz erőinek megütközése volt. Ez Magyarországot nemzetközi megítélés szerint bűnös országgá tette s ez a körülmény még akkor is némi alacsonyabbrendűséggel járna – gondoljunk csak a nyugat-német külpolitika máig fennálló korlátaira – ha máskülönben visszanyerte volna teljes belső önrendelkezését. Mint ahogy a németek sem hivatkozhatnak a Versaille-i békeszerződés visszásságaira vagy igazságtalanságaira a hitleri terjeszkedéssel kapcsolatban, a magyar közvélemény is kizárólag magánmonológot folytat, amikor 1941 és 1944 közti úttévesztését és annak különféle, rettenetes következményeit a „trianoni számlára” akarja írni, illetőleg (nem minden történelmi logika nélkül) az 1920 után befutott kényszerpályából vezeti le.

A fentebb leírt képletet súlyosbítja, hogy az ország 1944 őszétől a szovjet érközónába került s hogy nemzeti álláspontjának minden hivatalos kifejeződésére – beleértve még az átmeneti koalíciós korszak (1945-1947) külpolitikai megnyilvánulásait is – a szovjet cenzúra nyomta rá a bélyegét. Erről még alább részletesen fogunk szólni, de a helyzet lényegét már itt előlegezhetjük. A szovjet értelemben vett cenzúra nem azt jelenti, hogy az ellenörzés alá vont társadalom tetszése szerint boronghat, s hogy ennek kifejeződését a cenzor hol megengedi, hogy meg letiltja, hanem azt, hogy a társadalmat és annak minden intézményét arra kényszerítik, hogy a cenzor ízlése szerint gondolkodják, – vagy legalábbis ezt színleljék. A magyar társadalom ennél fogva már 1945 óta arra kényszerül, hogy az azt megelőző korszakról, s elsősorban a háborúba vezető út állomásairól és történelmi tényezőiről, *lényegében a szovjet érték-skála szerint elmélkedjék*, s – főként – ebben a szellemenben nyilatkozzék meg. (Az egyszerűség okáért itt most eltekintünk azoktól a kivételes alkalmaktól, amelyek során nem ez történt; a kivételekre csakúgy mint az újabb időkben kibontakozó szellemi ellenállásra később térünk vissza.)

Mi ebben a baj? – kérdezhetné itt egy holdról pottyant ember. Nincs-e abban valami erkölcsileg egészséges és megnyugtató, hogy egy eltévelyedett nemzet önvizsgálatra, s hibáinak megtagadására kényszerül? Szándékosan teszem fel a kérdést ebben a naív, szinte provokatív formában; a válasz ugyanis közelebb visz bennünket a magyar nemzetre nehezedő nyomás valódi jellegének megértéséhez. Először is szó nincsen arról, hogy a szovjet megszálló hatalom vagy a nevében intézkedő kommunista párt valaha is erkölcsi önvizsgálatot követelt volna: erre, minden egyébtől eltekintve, a Moszkvából importált ideológia fogalmi rendszere sem volt alkalmas. A szovjet cenzor nem követelt mást, mint „a bűnös múlt” szóbeli elítélését – s ezt is csak az előírt, felszínes, propagandasztikus vagy ideológikus nyelvezetben –; mélyebb önvizsgálatra már azért sem kerülhetett sor, mert ez csak olyan, keresztény vagy humanista etika szerint lett volna lehetséges, amelynek a rendszer kezdettől fogva úgyszólván nem adott nyilvánosságot.¹ Másodszor és főleg: a lényeg az volt, hogy 1945-től kezdve Magyarország nemcsak múltbeli tévedéseit nem mentegethette, hanem a jelenben őt ért igazságtalanságokról sem beszélhetett. Legyünk még pontosabbak. Emberi fogalmak szerint normális, ha egy legyőzött nemzet kimondhatja, hogy őt legyőzték. Mint ahogy az is természetes, hogy a legyőzetésével kapcsolatos kellemtelenségeket – kemény bánásmód, garázda katonák büntetetei, a megszálló hatóságok illetéktelen beavatkozása a mindennapi életbe, stb. – kipanaszolja. A történelemben voltaképpen nincsen példa arra, hogy egy népet, még amikor leigázzák is, megfosszák a *jus murmurandi*-tól. Homeros korától az ozmán birodalom késő századaiig ez volt a lantosok egyik fontos társadalmi funkciója. Nos, a szovjet megszállók pontosan ezt a jogot tagadták meg a magyar néptől (mint ahogy a lengyeltől is, s minden általuk politikailag birtokba vett nemzettől vagy népcsoporttól). A múlt ideologisztikus átinterpre-

tálása voltaképp csak része és előkészítése volt egy olyan új propaganda-beállítottságnak, amelyben a valóságos nép tényleges – vagyis nem szabványosított – érzelmei és vélekedései előtt minden kifejezési lehetőség bezárult.²

Ebben az összefüggésben kell elhelyezni a tulajdonképpeni kisebbségi kérdést. Az 1946. évi békeszerződés néhány kisebb módosítással – melyek szintén Magyarország kárára történtek – szentesítette a Trianonban meghúzott határvonalakat. Ezáltal ismét több, mint három millió etnikailag magyar személy rekedt a magyar államhatárokon kívül, nem szólva arról a több százezerről, aki a menekülést, ill. az áttelepülést választotta. Normális körülmények között – s ez bizonyos időszakokban még Kelet-Európában is így volt – egy nemzetállamnak joga van aktívan törődni a határain túl élő rokon-etnikumok sorsával. Vagy, amikor a politikai törődés akadályokba ütközik, legalábbis *kulturális* kapcsolatokat tarthat velük. S még abnormálisan feszült viszonyok közt is elemi jognak tekinthető – oly természetesnek, hogy még a kodifikáció is nevetségesnek tűnik! – hogy a rokonok sorsát az anyaország számon tartja, arról a tényállapotnak és érzelmeinek megfelelően *beszél*. Nos, e némileg triviális elveket csak azért soroltam fel, hogy az 1945 után beállt helyzet abnormális jellege világosabban kidomborodjék. Az 1946. évi békeszerződés és a szovjet hatalmi zóna sztalinisztikus normáinak bevezetése óta Magyarországnak nemcsak hogy *törődni* nem szabad a határain túl élő kisebbségekkel, de igazában véve még *beszélnie* sem szabad arról, hogy ezek léteznek, s még kevésbé arról, hogy mindennapi létükben nyomásnak vagy fenyegetéseknek vannak kitéve. Ebből a szempontból Magyarország helyzete a kelet-európai térségben majd hogy nem egyedülálló. Hasonló tilalom alá 1945 után csak Románia került – meg Kelet-Németország: annak helyzete azonban nem összehasonlítható, mert nem ott él a német nemzet

túlnyomó része –, *Románia viszont a hatvanas évek során megtalálta a módját annak, hogy e tilalmat felmondja.*

Mivel magyarítható Magyarországnak ez a sajátos hátránya? Véleményünk szerint három vagy négy tényező játszott össze 1945 után e különlegesen hátrányos helyzet kialakításában és stabilizálásában. Az egyik a vereség a már említett morális tehertétellel súlyosbítva. Egy második tényező, hogy a magyarság nem szláv nemzet. Egy harmadik: a kis-antant komplexum (mindkét oldalról!). A negyedik végül: a Szovjetunió speciális érdekeltsége Kelet-Európa jelenlegi területi rendjében. Vegyük sorra a három utóbb említett tényezőt.

A magyarság nem szláv nemzet: e körülmény pontos kihatását nagyon nehéz lemérni. 1945 után a térség szláv nemzeteit is érték súlyos sérelmek, amikor egyes területi vagy más adottságaik összeütközésbe kerültek a szovjet állam expanziós törekvéseivel. (Gondolok itt nevezetesen Lengyelország keleti vidékeinek elcsatolására, valamint a Benešék által saját területként számon tartott Kárpátalja meglepetésszerű bekebelezésére.) Mindamellet elvitathatatlan, hogy Sztálin magatartására a háború utolsó szakaszában egyfajta szláv közöség-tudat is rányomta bélyegét,³ s végülis – a már említett két kivételtől eltekintve – minden területi átcsatolás és népességkitelepipítés a térség nem-szláv népeinek (németek, magyarok, románok) rovására történt. Jellemző ebből a szempontból Bulgária kivételezett helyzete, valamint az a nyomatékos szovjet támogatás, amelyben a szlovákiai magyarság kitelepítését célzó Beneš-féle terv részesült.

A kis-antant komplexum: e dolog lényege az, hogy okkal vagy ok nélkül, szomszédai szemében Magyarország is felelős a második világháború némely fejleményéért. Kétségtelen, hogy Magyarországot területi sérelmei és követelései sodorták bele a német szövetségbe; ráadásul Hitler mindent megtett, hogy ezt az indíttatást

a végsőkig kihasználja. Csehszlovákia oldaláról nézve ez úgy fest, hogy az ország 1938 utáni feldarabolása a magyarok miatt *is* történt; Jugoszlávia máig sem felejtette el, hogy Magyarország 1941 tavaszán – egy alig néhány hónappal korábbi szerződésben vállalt barátsági ígéretét megcsúfolva – hátbatámadta; a románok pedig mind a mai napig úgy gondolják, Magyarország csak az alkalmat várja, hogy ismét bevonuljon Erdélybe. Ilyen emlékek mellett a magyar kisebbségek helyzetét feszegetni valóban kényes dolog. Pusztán elvileg a kisebbségek iránti érdeklődés ugyan nem azonos a területi revizionizmussal, de a konkrét magyar esetben ez a gyanú mindig felmerülhet, innen az a bonyolult szövevény, melyet a tömörség okából kis-antant komplexumnak nevezünk. Kis-antant oldalról ez a jelenség-szövevény állandó résenlétet és gyanakvást jelent⁴, magyar oldalról pedig azt a lelkileg rosszul feldolgozott érzést – valóságos lelki komplexust –, hogy itt a legigazabb ügyre valami megfoghatatlan átoksúly nehezedik. A Helsinki 1975. évi záróokmány, ha ugyan egyáltalában jelentett valamit a magyar közvéleménynek, csak ezt az érzést erősítette.

A Szovjetunió speciális érdekeltsége: minden tényező közül ez a legvilágosabb. Itt nemcsak és nem is elsősorban arról van szó, hogy 1944 óta a Szovjetunió egy olyan területet is birtokol (Kárpát-Ukrajna), ahol jelentős magyar kisebbség élt, nevezetesen a városokban, s részben még él is, hanem a Kelet-Európában végbement területi átrendezések szélesebb összefüggéseiről. Csehszlovákiától és – különösen – Romániától és Lengyelországtól a Szovjetunió jelentős területeket vett el, de mindegyik országot kárpótolta is valamivel; Csehszlovákiát és Romániát Magyarország rovására. Ha tehát Magyarországnak megengedik, hogy a határain túli kisebbségeivel és történelmi emlékeivel foglalkozzék, akkor ugyanezt a lengyeleknek, a cseheknek és a románoknak sem lehet megtiltani. A román és a szovjet kormányzat ez

ügyben már évtizedek óta roppant különös – pusztán intellektuális mércével mérve, komikus – párbeszédet folytat rejtnyelven, ahol „Erdélyre” „Beszarábia” a válasz és megfordítva. A magyar kormányzatot ebben a kérdésben Moszkva rövid pórázon tartja: önálló kezdeményezésre nincsen joga, s alapos okkal feltételezhető, hogy amikor magyar hivatalos oldalról nagynéha valamilyen megnyilvánulásra kerül a sor az erdélyi magyar kisebbség ügyében, az nem független a szovjet-román viszony alakulásától. (Aláhúzzuk, hogy a hivatalos megnyilvánulásokról beszélünk, nem pedig a közvélemény spontán kezdeményezéseiről.)

A nemzeti „alaphelyzetre” vonatkozó megjegyzéseinkhez még ennyit: nyilvánvaló, hogy ezek az adottságok szigorúan lehatárolják azt, amit a kormányzat, de azt is, amit a nem-hivatalos magyar társadalom tehet. A kommunista párt-állam és a magyar társadalom között a feszültség nem a lehetőségek megítélése körül van – vagy pontosabban szólva: csak igen kis részben forog e körül –, hanem abból keletkezik, hogy a két fél közül az első kezdettől fogva a teljes passzivitás álláspontjára helyezkedett, míg a második úgy véli, hogy a meglévő adottságokon belül is lehetne, kellene valamit tenni. A továbbiakban ezt a különbséget, e kétféle beállítottság összeecsapásait, illetve egymás kölcsönhatásában való fejlődését fogjuk elemezni.

Témánk szempontjából lényegében három korszakot kell megkülönböztetnünk a háború utáni magyar politikai élet alakulásában: 1) az 1947-ig (48-ig?) tartó koalíciós időszakot; 2) a szovjet ideológiához és frazeológiához való szolgai alkalmazkodás korszakát, amely – az 1956-os megszakítástól eltekintve – lényegében a hatvanas évek elejéig tart; 3) a kádárista konszolidációval járó ideológiai fellazulás korszakát, amely a hatvanas évek közepe táján vette kezdetét, de – a nemzeti kérdések vonatkozásában – főként a hetvenes évek vége felé bontakozott ki.

A koalíciós korszak

Ez a korszak annyiban különbözik a későbbiektől, hogy a szovjet-központú „internacionalizmus” itt még nem kormánypolitika. Ennélfogva bizonyos nemzeti igények és panaszok még „nagypolitikai” szinten is kifejezést nyehetnek, s nyernek is, elsősorban a Független Kisgazdapárthoz tartozó – vagy abból kiváló – politikusok megnyilatkozásaiban. Ugyancsak említést érdemel, hogy ebben az időszakban még a Kommunista Párt sem egészen érdektelen a nemzeti kérdések iránt. Hogy indíttatása taktikai – választók megnyerése, stb. –, az nyilvánvaló, de témánk szempontjából másodlagos.

A korszak középpontjában – nemzeti szempontból – az 1946-os béketárgyalásokon kialakítandó magyar álláspont áll, valamint a csehszlovákiai magyarok kitelepítése. Ennek története hosszabb tárgyalást kívánna, a jelen keretben be kell érünk néhány utalással.

- A béketárgyalások elé a magyar közvélemény a legmélyebb pesszimizmussal néz. „Hitler utolsó csatlósa” nem hangoztathat igényeket, s még panaszt is csak szordinóval tehet. Minthogy az 1938 előtti határokhoz való visszatérés a fegyverszüneti jegyzőkönyvek és Potsdam óta befejezett tény, magyar részről legfeljebb néhány szerény részlet-kérés adható elő.

- E sovány kereten belül már eleve nyilvánvaló, hogy az új szovjet-magyar határ: érinthetetlen. Hasonló okokból a jugoszláv-magyar határ bármily részleges kiigazítása sem jöhet számításba. A csehszlovák-magyar határ talán egy fokkal kevésbé tabu az előbbinél: de Beneš és Gottwald jóelőre gondoskodtak arról, hogy amennyiben itt egyáltalán módosításról szó lehet, az csak a magyarok rovására történhessék.

- Marad tehát az észak-erdélyi területsáv, úgyis mint az egyetlen határvonal, amelyet illetően a fegyverszüneti és az azt követő megállapodások látszólag nem

rendelkeztek véglegesen. Románia egyébként is csak fejhosszal előzte meg Magyarországot a szövetségesekhez való átállásban. A koalíciós kormány szakértői, a Független Kisgazdapárt, s általában a koalíciós éra nem-kommunista elemei ebben a vonatkozásban határozott akciót sürgetnek⁵. A kommunista párt vezetői sokkal rezerváltabbak; bizonytalanságuk oka föltehetően az, hogy szovjet részről e kérdésben sem biztatás, sem határozott tiltás nem érkezik. A helyzet végülis a béketárgyaláson világosodik meg, aholis Molotov hallani sem akar semmiféle, mégoly szerény határkiigazításról sem magyar etnikai szempontok alapján.

- A kedvezőtlen döntés előérzetében a Magyar Kommunista Párt vezetősége roppant ügyes retorikai álláspontot foglal el, ugyanis azt állítja, hogy Magyarország belső rendjének alakulása szerint számíthat a béketárgyalásokon kedvező meghallgatásra vagy annak ellenkezőjére⁶. Így aztán az – előrelátható – negatív kimenetelt úgy kommentálhatja, hogy Magyarország azért szenvedte el, mert belsőleg még túl erős pozíciókat élvez „a reakció” (értsd: a Kisgazdapárt).

- Érdekes módon a kommunista vezetés jóval aktívabb és határozottabb a csehszlovákiai kitelepítések ügyében; föltehetően azért, mert az erre vonatkozó kezdeményezés nem Moszkvában, hanem Prágában született, s ennél fogva kommunista pártközi alapon megapellálható. Ha az 1956 októberi eseményektől eltekin-tünk, retrospektíve megállapíthatjuk, hogy az 1944-et követő négy évtizedben ez volt az egyedüli alkalom, amikor a Magyar Kommunista Párt valamilyen tényleges nemzeti ügyben *őszinte indignációnak* adott kifejezést⁷.

- Figyelemreméltó, hogy az 1946 körüli vitákban és megnyilvánulásokban a határokon túl rekedő kisebbségek problémája úgyszólván fel sem merült, kivéve természetesen a szlovákiai magyarok vonatkozásában. Ebben természetesen része van az 1944. évi traumának

és a már fentebb tárgyalt bűnösségi komplexusnak: ki is merészelte volna ezt a kérdést feszegetni, annak biztos tudatában, hogy kommunista vagy szovjet részről nyomban rá fogják sütni a revizionizmus bélyegét? A kérdés elsikkadásában szerepe van az információs alap hiányának is: ezekben az években Magyarországra még igen kevés hír jutott el az Észak-Erdély román visszavételekor, 1944-ben történt kilengésekről, vagy azokról a tömeges megtorlásokról, amelyeket a Tito-vezette jugoszláv partizán-hadsereg a vajdasági magyarok körében véghezvitt. Pontosabban: az ezekre vonatkozó magán-értésülések semmiféle sajtó-nyilvánosságot nem kaphattak, s voltaképpen mind a mai napig sem kerültek a magyar közvélemény tudomására. Végül megemlíten-dő, hogy a Népszövetség alapítóival ellentétben az 1946. évi békeszerzőket a kisebbségi jogok intézményes védelme egyáltalán nem foglalkoztatta. Így azokért fel-lépni ezidőben nemzetközi jog-alap sem volt.

Összefoglalóan a tárgyalt korszakról megállapítható, hogy a magyar társadalom nemzeti frusztrációjának már minden eleme megtalálható benne: a megszállással kapcsolatos megaláztatások, a nemzeti fájdalmak kimondására nehezedő tilalom, a nemzeti álláspont szu-verén kifejeződése előtt meredező korlátok, a kelet-európai területrendezés végzetszerű, minden vitát eleve kizáró lebonyolítása, a határokon túli magyar etnikumokkal való kapcsolat úgyszólván teljes megszakadása.

A hatalom teljes megragadása felé haladó kommu-nista párt a korszak kezdetén még rendelkezik némi érzékenységgel az „újabb Trianonból” fakadó problé-mák iránt. De ahogy közeledik a helyzet a végleges szov-jet képlet felé, úgy csökken a kommunista vezetés nem-zeti érdekeltisége. A nemzettel való azonosulást egyre inkább kiszorítja a Sztálin által kibocsátott nemzetközi, regionális és helyi direktívákhoz való fölzárkózás (Nyug-at elleni kampány, a Tito féle „árulás” elítélése, a szov-jet intézményrendszer gyorsított átvétele, stb.).

Minden, amit e Moszkva-központú hazafiság a magyar nemzetnek ígérni tud, csupán ennyi: a szocializmus felépítése Magyarországon és a szomszéd országokban a nemzeti kérdéseket is automatikusan meg fogja oldani az egyenlőség és a testvériség jegyében. Ennek *mikéntjéről* a tantétel hallgat, mint ahogyan azt sem mondja meg, mi a teendő azokkal a kisebbségi népcsoportokkal, amelyek mondjuk egy áruló, anti-szocialista – titóista államkeretbe szorulnak... Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy míg *bolgár* kommunista oldalról a Tito-ellenes kampányba belefért a macedón kérdés feszegetése, a *magyar* kommunista pártvezetésnek egy pillanattig sem volt kiosztva a vajdasági magyarok helyzetének *magyar nemzeti szempontból* való vitatása.

Az uniformizálás korszaka

Ebben a korszakban, amely az 1956-os megszakítástól eltekintve mintegy másfél évtizedig tart (1949-től a hatvanas évek első feléig), az uralmon lévő párt láthatóan, sőt látványosan arra törekszik, hogy a magyar nemzeti tudat helyébe valamiféle szovjet-központú lojalitást állítson. Ideológiai bikkfanyelven ezt nevezik a „szocialista hazafiság” és az „internacionalizmus” ötvözetének. A két kifejezést azért kell idézőjelbe tenni, mert mind a kettő művi kreáció, semmiféle spontán érzelemnek vagy történelmileg kialakult beállítottságnak nem felel meg.

Az „internacionalizmus” oldaláról nézve a magyar pártvezetés semmiféle eredetiséget nem mutat fel: bármily elcsépelten hangzik is ez a szó, valóban *szolgai*an követi a moszkvai instruktorok által előírt tananyagot. De ebben nem áll egyedül; egyszerű szövegelemzéssel megállapítható, hogy ugyanebben az időben pontosan

ugyanaz történik Kelet-Berlinben, Prágában, Bukarestben, Szófiában, sőt – némi hangfogóval – Varsóban is. A szóbanforgó internacionalizmus fő tartalma: a Moszkva iránti feltétlen lojalitás, eszközei: a szovjet politika istenítése, a lenini-sztálini üdvtörténet kiterjesztése a múlt és a jelen minden vonatkozására, s – különösen az iskolai oktatásban – oroszosítás. E tartalomtól következik, hogy ez a szellemiség *legalábbis* szűk helyre szorítja a nemzeti szempontot, rosszabb esetben egyenesen kiforgatja és megcsúfolja. A közműveltség burkolt vagy nyílt eloroszosítása külön tanulmányt érdemelne; magától értetődik, hogy erre az országban magában máig sem kerülhetett sor, de – furcsa módon – a témát a nyugati magyar emigráció is elhanyagolta⁸. Pedig ennek elemzése még nyelvészeti-
leg is érdekes következtetésekre adna alkalmat.

A korszak magyar pártvezetőinek – Nagy Imre kivételével, de az 1956 utáni Kádár János beleszámításával – egyik sajátossága az, ahogyan a „szocialista hazafiság”-ot értelmezik: sűrűn hangoztatott hazafiságuknak semmi néven nevezendő nemzeti tartalma nincsen. Ebben a vonatkozásban magatartásuk úgyszólván egyedülálló a kelet-európai térségben. Emlékeztessünk arra, hogy ugyanebben az időszakban Lengyelország megemészti Sziléziát és Pomerániát, Csehszlovákia fajilag kitisztogatja a Szudéta-vidéket és erőteljesen szlovakizálja a Pozsonytól Kassáig élő magyar népességet, Románia frenetikusán hozzálát az Erdélyben élő kisebbségek nemzetállami uniformizálásához, s még Bulgáriának is vannak kisebb-nagyobb nemzeti elégtételei (Dél-Dobrudzsa, a macedon-kérdés feszegetése). A korabeli keletnémet pártvezetéssel együtt a magyar kommunista párt az egyedüli, amelynek „nemzeti” és „hazafias” programja kizárólag abban áll, hogy *saját nemzetének nacionalizmusa ellen folytat irtó-hadjáratot, s hogy a nemzeti múltból szinte mindent kiiktat, ami nem a szovjet üdvtörténet felé mutat, vagy nem abba torkollik.*

A nyilvánvaló kivétel: Nagy Imre. Mégpedig nemcsak a forradalommal közösséget vállaló Nagy Imre, hanem az 1953-1955 közötti miniszterelnök is. 1953. júliusi kormánynyilatkozatának hangszerelése csakúgy, mint az azt követő másfél évben kidomborodó államférfiúi stílusa nyilvánvaló kísérlet arra, hogy a magyar közvélemény mélyebb rétegeivel szót értsen; hogy legalábbis jelbeszédben a magyarok tudtára adja: tisztában van azzal, hogy a sztálinista pártvezetés az országot *nemzeti*-*leg* is – s nemcsak gazdaságilag – elnyomorította. Nem véletlen, hogy 1956. októberében a fölkelte magyar nép Nagy Imre vezetését követeli. Egy frusztrált nemzet ösztönszerű vonzódása ez valakihez, aki ugyan maga is kommunista, de akiben a szélesebb nemzeti közvélemény egyszer már rokonlelket fedezett fel, s magáratálalt.

De vegyük alaposabban szemügyre a magyar közvélemény alakulását a szovjet uniformizálás korszakában. Itt célszerű lesz három alkorszakot megkülönböztetni: az 1956 előtti, a forradalom alattit, s végül a szovjet restauráció időszakát 1956-tól a hatvanas évek közepéig.

A sztálinizmus évei, mint már láttuk, hivatalos oldalról a nemzeti érdektelenség vagy éppen a nemzettaadás évei voltak. A kommunizmussal nem azonosuló magyar ebből elsősorban azt érezte, hogy minden téma, ami a nemzet sorsával, igényeivel vagy sérelmeivel kapcsolatos, tilalmassá sőt gyanússá és veszélyessé vált (pld. ha iskolai órán a gyerek ennek valamiképpen hangot adott). Következésképpen uralkodó magatartássá vált a színlelés vagy az elhallgatás. Ez talán még több feszültséget is halmozott volna fel, ha a korszak más-különben is nem lett volna a társadalom általános megrendülésének időszaka. A pusztá fennmaradásért küzdő családokban amúgy sem maradt sok lehetőség nemzeti sorskérdések feszegetésére. Az eltompulás és a felejtés irányában hatott az is, hogy 1948 és 1956 között gyakorlatilag úgyszólván semmi kapcsolat nem maradt

a határokon túl élő családtagokkal vagy ismerősökkel. Az egyedüli magyarok, akiket ebben az időben élénken foglalkoztattak a nemzeti szétszakítottság és a kisebbségi sors problémái, Erdélyben, a Vajdaságban, vagy Dél-Szlovákiában éltek. Velük azonban a nemzet törzsének 1948 után nem volt sem személyi, sem kulturális összeköttetése. A lenini-sztálini szocializmus nemcsak, hogy nem „haladta túl” a nemzetek különállását, hanem az államhatárokat egyenesen áthatolhatatlanná tette. Egyebek között egy teljes írónemzedék nőtt fel a határ két oldalán úgy, hogy egymásról szinte mit sem tudott. Csak az 1956-os évben – a szovjet-jugoszláv viszony normalizálása után és a Hruscsov-féle desztalinizáció kezdeteivel – csökkent valamennyire a szovjet tábor országainak ez a hermetikus elkülönültsége.

Hogyan helyezkedik el az 1956-os magyar forradalom ebben a folyamatban? Szorosabb értelemben a forradalmat belső tényezők robbantották ki, melyeknek elemzésére itt nincsen hely. Az azonban aligha vitatható, hogy szélesebb értelemben a robbanást a nemzeti feszültség is előmozdította. Először is: a forradalmi ifjúság követelése között mindjárt kezdettől szerepelt a legfontosabb nemzeti követelés: a szovjet megszálló csapatok kivonulása és a nemzet szuverén önrendelkezésének visszanyerése. Másodszor: az október-novemberi eseményeket az egész magyar társadalom – a szovjet-hű politikai és rendfenntartó erők elenyésző kivételével – úgy élte át, mint nemzeti felkelést, a cselekvési és szó-lás-szabadságától megfosztott *igazi* magyar nép önmagára találását. A fejlemények csúcspontján ennek az érzésnek adott hangot Nagy Imre forradalmi kormánya, sőt az újjászervezett Kommunisták Pártjában meg-szó-laló Kádár János is⁹. A második szovjet beözönlés utáni hátvéd-harcok uralkodó motívuma ugyancsak a *nemzeti* ellenállás; ez a szellem – nem pedig valami újbaloldali osztályharcosság – nyomja rá a bélyegét a forradalmi munkástanácsok nyilatkozataira is.

Az 1956-os epizód túlságosan rövid volt ahhoz, hogy a felkelő erők az alapkérdésen kívül bármilyen más magyar nemzeti problémát feszegessenek. Ennyiben a szomszédos kommunista kormányok pusztán agyrémeiknek adnak hangot, amikor a magyar forradalmat határrevizionista szándékokkal gyanúsítják. Mindamellett feltételezhető, hogy egy 56-os alapokon felépülő szuverén Magyarország másképp foglalkozott volna a határain túl élő kisebbségek jogi, politikai és szociális helyzetével, mint ahogyan ezt elődei tették, – s mint ahogy a továbbiakban a Kádár-kormány eljárta. Elszórt tanúságtételek egyébként arra utalnak, hogy a határon túli magyar kisebbségek – amelyek visszafojtott lélegzettel figyelték az anyaország egyenlőtlen csatáját a szovjet kolosszussal – egy kicsit erre is számítottak.

A harmadik alkorszakról, vagyis a „kádárizmus” első évtizedéről úgyszólván nincs mit mondani. A szovjet restauráció szolgálatát vállaló újjászervezett állampárt ugyanis a nemzeti kérdésekben száz százalékig a Rákosi-időszak szelleméhez tért vissza. Ha egyáltalán volt különbség, akkor csak annyiban, hogy Kádárék – helyzetüknél fogva – még a sztálini korszaknál is képtelembb álláspontra kényszerültek. A Rákosi-Gerő-Révai féle pártvezetés egy olyan történelmi pillanatban vette át a hatalmat, amikor Magyarország (mint fentebb mondtuk) nemzetközileg kiközösített állapotban volt. A magyar múlt kíméletlen azonosítása a „feudalizmussal”, a német csatlóssággal és a háborús felelősséggel – igaz – ebben a mértékben túlkapás volt és nehezen jóvátehető elkülönülés a nemzettől, de a tézisnek volt valami történelmi alapja; a múlttal való gyökeres szakításnak 1945-ben nemcsak kommunista hívei voltak (Bibó!). Ezzel szemben 1956-nak „fasiszta ellenforradalom” való átminősítése kezdettől fogva szembefordulás volt a magyar nemzet egészével. Márpedig a Kádár-rendszer egész önlegitimációja erre a gyökeréig magyar-ellenes tézisre épül (ezt mostanában túl sokan felejtik el).

1944/45-ben az oroszokat nem kellett behívni, – a háború hozta be őket Magyarországra. 1956 novembere után viszont a művi úton kívülről felélesztett kommunista párt egyenesen *kérkedett* azzal, hogy ő hívta be a szovjet restauráló erőket – ami melleleg nem is volt igaz –, s nem átalta „második felszabadításnak” nevezni azt az aktust, amelyet a magyar (és a világ-) közvélemény egyértelműen úgy tart számon, mint a magyar nép demokratikus önrendelkezési kísérletének letiprását. Az 1956 utáni magyar tragédia természetesen nem független az 1945-56 közötti korszaktól, de Rákosiék *egy fokkal* kevésbé vetették el a sulykot, amikor a náci erők kiűzését Magyarországról felszabadításnak nevezték...¹⁰

Főntebb – az ötvenes évek első feléről szólva – a nemzeti problémák elhalványulását a társadalmi köztudatban a magán- és közélet minden területére nehezedő nyomással és a túlélés nehézségeivel magyarítottuk. Ez a tétel változatlanul alkalmazható az 1956. utáni restauráció első évtizedére. Az 1956 őszén tetemes vérvesztéssel szenvedett és minden tagjában összetört nemzetnek hosszú évekig sem energiája, sem módja nem volt arra, hogy kifelé nézzen. A hatvanas és hetvenes évek azonban e vonatkozásban gyökeres változást hoztak.

A fellazulás korszaka

Túlzás nélkül elmondható, hogy a hetvenes években, s különösen azoknak vége felé, a magyar nemzettudat csöndes vulkánja új erupciós korszakba lépett, s olyan erővel és változatossággal mutatkozott meg, aminőre a háború óta még nem volt példa. Mintegy három évtizedes kiesés után – amelynek két fő oka, mint láttuk, a háborús útvésztes és az erőszakos elfojtás volt – a magyar közgondolkodás, s különösen annak legjobban kimunkált, historizáló válfaja, ismét kontinuitásba

lépett a magyar múlttal és a nemzet valóságos helyzetét meghatározó alapkérdésekkel. A változás, 1956 óta először, a társadalomból indult ki, s nem a hatalom oldaláról. Mindamellett része van benne egy sor, részint a konszolidációval, részint a hatalom gyakorlásának módszereivel összefüggő tényezőnek. A teljesség igénye nélkül említsük meg:

- egy új nemzedék színrelépését, amelyre nem nehezdednek sem az 1944-el, sem az 1956-al kapcsolatos kollektív traumák;

- az országhatárok kinyílását úgy a szomszédországok mint nyugat felé, mégpedig nemcsak a személyforgalom, hanem a kulturális termékek (könyv, film, zene) vonatkozásában is;

- a mozgósítási és eszmetisztogatósi buzgalom csökkenését a hatalom oldaláról;

- a kormányzás tárgyilagosabbá, szakszerűbbé válását és ennek folyamányaként a félelmi reflexek (a létbizonytalanság) csökkenését a lakosság minden rétegében.¹¹

Ami a hivatalos külpolitikai vonalat illeti, az látszólag nem változott, sem a „nagypolitikában”, sem a Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával való kapcsolatokban: a magyar kormány minden egyénieskedés nélkül, folyamatosan követi a szovjet vonalat. Erre a legszomorúbb példát a reformista Csehszlovákia 1968-as lerohanásában való részvétel szolgáltatja. De a Romániával szemben alkalmazott magyar hivatalos, állami vagy párt-hangnem is pontosan kifejezi a szovjet-román viszony állását. Egyetlen egyszer sem fordult elő az utolsó negyedszázadban, hogy e három országgal szemben a magyar külpolitikának bármilyen *saját* szempontja lett volna.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Kádár-féle pártvezetés *teljesen közömbös* a határokon túli magyar népcsoportok sorsával szemben. A hetvenes évek óta e kérdésben elfoglalt magatartását inkább bizonyos két-

értelműség jellemezte. A hivatalos hallgatással – amely alól, a közhiedelemmel ellentétben, Kádár János Helsinki-ben elmondott beszéde sem jelentett kivételt – összefér a közvéleményből jövő hangok időnkénti eltűrése. A magyar államvezetés – állítólag a kulisszák mögött – időnként román és csehszlovák kollégái értéére adja a kérdésben való érdekeltségét. (Ennek eddig egyetlen látható jele a Kádár és Ceaușescu között 1977 nyarán lefolytatott – s minden érdemleges eredmény nélkül maradt – kettős találkozó volt.)¹² Másfelől a mai magyar kormányzat méltányosan foglalkozik a magyarországi román, szlovák és német kisebbségek kulturális igényeinek kielégítésével; valószínű, hogy ezt részben azért teszi, hogy a viszonyosságot jobban szorgalmazhassa.

Az előző korszakhoz képest a hivatalos magatartás leginkább a belső közvélemény irányában változott; ebben politikai és személyi okoknak egyaránt szerepe lehet. Tény, hogy a hetvenes évek közepe óta nemcsak, hogy nem üldözik azokat, akik a határokon túli magyarokért tesznek valamit, hanem a kérdés néhány irodalmi vagy szaktörténeti feldolgozása még a hivatalos sajtóban is teret kapott (inkább a folyóiratokban, mint a napisajtóban). Egy-két esetben sajtóvitára is sor került, általában igen tompított hangon: így például 1981-ben ismert magyar családnevek elszlovákosítása kapcsán¹³, vagy 1982-ben egy Bukarestben kiadott magyar-ellenes uszító könyv körül¹⁴. 1983 tavaszán azonban ismét párt-programmá vált a „burzsoá nacionalizmus” elleni küzdelem¹⁵.

A hivatalos magatartást igen szemléletesen érzékelteti az a magánlevél, amelyet szerkesztőségünk 1983 nyarán Budapestről kapott, s melyet e kötet más helyén teljes terjedelemben közlünk¹⁶. A levelet sajtóügyekben járatos személy írta; tartalma röviden az, hogy a magyar újságírókat, ha netalán a kisebbségi kérdést próbálják feszegetni, külügyi tisztviselők oktatják ki a

„szövetségi hűség” követelményeiről. Ez korábbi időkhöz képest haladás, de ugyanakkor a kisantant-komplexus szívós jelenlétét is tanúsítja.

A gyökeresen új: a társadalmi nyomás, valamint az, hogy ennek következményeivel most már az apparátusnak is foglalkoznia kell. Csődje ez annak a hivatalos internacionalizmusnak, amely jó három évtizeden át a sajátos nemzeti kérdések iránti közömbösségre akarta rászoktatni a magyar társadalmat.

Mi történt a magyar társadalomban? Elterjedt vélemény nyugaton, hogy a kisebbségi kérdések felszínre kerülése a literátorok, s ezen belül is elsősorban Illyés Gyula érdeme. Illyés személyes szerepét nem lehet eléggé aláhúzni. 1977 végén ő volt az, aki újságcikkben kiáltotta bele a köztudatba, hogy Erdélyben elnyomják a magyar kisebbséget; az is igaz – s jellemző a közállapotokra –, hogy a cikk nem nevezte meg sem Romániát, sem Erdélyt, de mindenki értette, kikről van szó¹⁷. Ettől az időszaktól kezdve 1983-ban bekövetkezett haláláig számos nyilatkozatot tett hasonló értelemben – főleg külföldi lapoknak – és minden módon támogatni igyekezett a magyarokat, akik a szomszédos országokban népük elnyomása ellen szót emeltek¹⁸. Illyés Gyula kiállításainak az adott különös nyomatékot, hogy személyében ekkor már jóideje a nemzet lelkiismerete és a magyar szellem folytonossága testesült meg. A magyar közvélemény szemében Illyés szava – hogy egy ismert mondást parafrázáljunk – „hadosztályokkal ért fel”.

Mégis hiba volna az 1970-es évek közepén jelentkező közvélemény-hullámot Illyés személyére egyszerűsíteni. Fentebb már említést tettünk néhány mélyebb folyamatról, amely a változást magyarázza. Generációs és kulturális szempontból ezek közül talán a legdöntőbb az utazások fellendülése. A magyar társadalom számára a hatvanas évekkel kezdődő évtizedek: a felfedezés kora. Magyarok százezrei, vagy talán milliói előtt nyíltak ki a környező világ kapui, s ennek egyik meghatározó

élménye a határokon túl élő magyarokkal való kapcsolat-fölvétel vol. Ezt megelőzőleg állítólag már volt olyan magyar korosztály, amely nem is tudta, hogy a székelyek is magyarul beszélnek. Még ha ez legenda is, annyi tény, hogy a hatvanas évek elejéig a székelyek, vagy bármely más határon túli magyar etnikai csoport életviszonyairól Magyarországon senki sem tudhatott semmi bizonyosat. Mint ahogy – egy-két kivételezett utazótól, vagy határmenti családtagtól eltekintve – arról sem tudhatott az átlag-magyar, mi történt 1944 óta az erdélyi, felvidéki, vajdasági magyar városokkal és falvakkal. A hatvanas-hetvenes évek tömegturisztikájával ez a helyzet megváltozott, s a személyes híradások gyorsan terjedtek. Egyébként is alig van olyan magyar család, amelynek ne élnének rokonai vagy személyes ismerősei a határokon túl.

Erdély a magyar nemzeti tudatban kivételes helyet foglal el – olyasmit, mint Rigómező, azaz Kosovo a szerb nemzeti érzésben –: kiküszöbölhetetlen része a nemzeti múltnak. Ez magyarázza, hogy a hetvenes évek közvélemény-hulláma elsősorban Erdélyre összpontosult, az ott élő magyarok sorsával azonosult. Erdélyhez képest a magyarlakta Dél-Szlovákia vagy a Vajdaság csak másodlagos helyet kapott (a Vajdaság már csak azért is, mert ott a magyarok helyzete jobb, mint másutt). Kárpát-Ukrajnával volt a legkevesebb kapcsolat – a Szovjetunió mindmáig gondosan távol tartotta a kelet-európai tömegturisztikát –; de az ottani magyarokról már csak azért sem eshetik sok szó, mert ez közvetlenül a szovjet elnyomást vetné fel. Az ún. „lenini nemzetiségi politika” megsértését lehet számon kérni a román kormányzattól, esetleg még a csehszlováktól is, de nem lehet az oroszról és az ukrántól.

Az erdélyi nyelvrokonok és kisebbségi csoportok „felfedezésében” elől jártak az irodalmárok, de velük egyenrangú szerepet játszottak az etnológusok és a folklóristák. Itt nem is annyira a szakemberekről van szó,

mint inkább egy egész ifjúsági nemzedékről, amely hagyomány-kutatás céljából látogatott – valósággal *zarándokolt* – Erdélybe. A nosztalgia mellett e tömegmozgalom tényezője volt az is, hogy míg Magyarországon a gyors iparosítás és a mezőgazdaság sikeres modernizációja úgyszólván eltörölte a hagyományos falusi életformát, a Székelyföld egyes tájai még ma is szűzi szépségben tárják az utazó elé azt, ami valaha a magyar falu volt.

A kulturális élmény csak fokozatosan fordult át kisebbségvédelmi mozgalommá. Ehhez több dolog kellett: a kisebbségek helyzetének látványos rosszabbodása; szervezett ellenzéki mozgalom (Magyarországon), s végül: publikálási lehetőségek. Ez utóbbiról csak annyit, hogy ezt főként a nyugati magyarság teremtette meg; de ugyancsak a hetvenes évek fejleménye, hogy ilyenirányú kapcsolat lehetővé vált a magyar közvélemény és a Nyugaton élő magyar szellemi-politikai emigráció között. A kisebbségek helyzetének elemzése túlmenne e dolgozat keretein. Ezt megtettük sorozatunk korábbi számaiban¹⁹. Témánk szempontjából említésre méltó, hogy az elnyomott magyar népcsoportok védelmét illetően a különféle ellenzéki irányzatok tevékenysége összefonódik, ámbár természetesen vannak stílus- és szemléletbeli különbségek²⁰. Aláhúzendó továbbá e mozgások végtelenül békés és törvénytisztelő jellege. Akármennyi düh gyülemlett fel a kisebbségeket ért sérelmek miatt, mégsincsnek ez ügyben titkos klubok vagy ír-örmény típusú terrormozgalmak.

Az egész kérdéssel kapcsolatban azonban mindinkább tért hódít az a felismerés, hogy a leninizmus nem hogy nem segíti a megoldást, hanem – jelenleg – annak legfőbb akadálya. Ezt elsőnek a romániai Bíró Péter mondta ki²¹, újabban Csoóri Sándor.²²

*

Nem volna azonban helyénvaló a magyar társadalom öntudatra ébredését kizárólag a kisebbségi kérdésre korlátozni. A hatvanas években megkezdődött új korszaknak talán még fontosabb jellemzője a történetírás visszahódítása az ideológiától. Ebből a szempontból Magyarország úgyszólván egyedül áll a keleti blokk országai közül (az egy Lengyelország kivételével). Két egymást kiegészítő folyamatnak vagyunk szemtanúi, amelyben egyrészt a történetírók, másrészt a közönség játssza a főszerepet. A történetírók – legalábbis egy jó részük – fölmondták a pártpropaganda által rájuk kiosztott szolgálatot és a dogmatikus ítélkezéstől visszatértek a tények és tény-összefüggések elfogulatlan kutatásához. A közönség pedig, részben újságírók és írók közvetítésével, kifejezte, hogy miről is akar elsősorban hallani. A második világháború történetére vonatkozó szakszerű vagy memoár-irodalomnak – újabban pedig a Monarchia utolsó évtizedeire vonatkozó munkáknak is – elképesztő divatja támadt. A magyar társadalom újabb nemzedékei akarják megérteni, mi is történt az országgal²³. S meg akarják *tudni* azokat a tényeket vagy tény-összefüggéseket, amelyeket a marxista üdvtörténet oly hosszú időn át eltitkolt előttük. Az igény annál is erősebb, mert az *iskolai* tanításban az üdvtörténet mindmáig uralkodó.

A tényfeltáró történetírásnak és a közönségnek ebben az összetalálkozásában fejeződik ki leginkább az az öntudatra ébredési folyamat, amelyre fentebb utaltunk; szélesebb értelemben persze az irodalom és a film – sőt még a televízió is – érintve van. Ahol a szakemberek és az alkotók valóban elébemennek a közönség várakozásainak – tehát pl. a XIX. század földérítésében –, ott a folyamat békésen halad előre. Összecsapás ott van, ahol a történetíró kezét lefogja a politikai cenzúra. Fiatal értelmiségiek találkozóin viharos jelenetekre került sor, amikor számonkérték az illetékes hatóságoktól a jelenkor igazi történetére vonatkozó alap-információt.

Jóllehet ebben a vonatkozásban is van javulás, az erre vonatkozó igényt magán-beszélgetések, ellenzéki körök által szervezett „szabadegyetemi” előadások, s természetesen az importált nyugati szakirodalom elégíti ki. A fiatalabb nemzedékek lelkiállapotát azonban a hitetlenség és a gyanakvás jellemzi. Mint ahogy egy nagy port felvert értelmiségi találkozó egyik szónoka megjegyezte: 1948 óta „itt a nemzeti tudat, a történelmi tudat tudatos, rideg és kegyetlen szétverése folyt”²⁴.

Megjegyzendő, hogy ebben a „szétverésben” egy jó darabig a szaktörténetírás is résztvett. 1956-ig a szovjet marxizmus stílusában, az 1956-ot követő évtizedben pedig egyfajta apolitikus és gazdaság-centrikus szellemben, amely egy fokkal ugyan közelebb állt a tudományossághoz, mint az üdvtörténet, de ugyanolyan nemzetietlen volt. Paradox módon, ez az 1956 utáni apolitikus szakosodás tette lehetővé az 1970-es évek bátrabb és felelősebb történetírásának a kifejlődését²⁵.

Zárómegjegyzések

Túlzottan optimista következtetések nem volnának indokoltak. A hetvenes években megindult új eszmélődési hullámnak nyilvánvaló határt szab Magyarország külpolitikai helyzete és az uralmon lévő párt önlegitimációs rendszere. Ez a kettős korlátozás lényegében fenntartja a nemzet sérelemérzetét, legfeljebb biztonsági szelepeket hagy neki, amelyeken át elpárologhat az elégedetlenség.

Az 1983-ban meghirdetett ideológiai keményedés után még az sem bizonyos, hogy ezek a szelepek megmaradhatnak az elmúlt évtized szintjén.

A Kádár-rendszer egyik legnagyobb gyengesége, hogy külpolitikai síkon nem tud mit nyújtani. A független akarat hiányát leplező barátság-retorika megkopott.

A szomszéd népekkel való érdek- és cél-közösségben senki sem hisz, s ezzel a rendszer vezetői tökéletesen tisztában vannak. Maguk sem hisznek benne, de ahhoz, hogy Magyarország helyzetét a kelet-európai térségben új alapokra helyezzék, nincsen hatalmuk.

Marad a kölcsönös rezignáció: „így van, mert így van, kár is ellene lázadni”. Körülbelül ennyi ma a hivatalosan hirdetett internacionalizmus tartalma; furcsa, hogy ily pofon-egyszerű tan ébrentartásához oly népes ellenőr- és propaganda-hadra van szükség.

JEGYZETEK

1. Ezt a problémát a zsidó tragédia vonatkozásában mélyen-szántóan fejtegette Bibó István. Lásd összegyűjtött munkáinak (Bern, 1982, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása) 2. kötetét, nevezetesen a „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” c. eredetileg 1948-ban közzétett vaskos tanulmány 1. szakaszát (id. mű 392-417. l.). – A magyar felelősség – vagy történelmi végzet – problémájának egy másik megközelítését lásd a jelen sorok írójának egy 1957-ben írott esszéjében: „Magyar Önismeret” (megjelent a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet kiadásában, Brüsszel: *Szemle*, 1959, I. évf. 1. szám, 8-43. l.).

2. Az Oroszországba küldött magyar katonák szenvedéseiről még 1983-ban, vagyis negyven év múltán, sem volt szabad magyar szemmel és érzelemmel beszélni, mint ez egy televíziós sorozat idő előtti letiltása alkalmából bebizonyult.

3. Gondoljunk például Sztálinnak a Németország feletti győzelem pillanatában, 1945. május 8-án kibocsátott hadparancsára, ahol egyebek között a *szláv* népek évszázados álmának megvalósulásáról esik szó.

4. 1982 őszén Illyés Gyula egy egészen enyhe megjegyzése a vajdasági magyarok kulturális nehézségeiről valóságos sajtókampányt robbantott ki Jugoszláviában „a horthysta revizionizmus” veszélye ellen.

5. Lásd Jehuda Lahav: „Szovjet politika Erdélyben 1940-1946”, *Irodalmi Újság*, Párizs, 1979. jan-febr.

6. U.o.

7. V.ö. Balogh Sándor: „A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947”, Kossuth Kiadó, Budapest 1982.

8. Így például az *Új Látóhatár*nak az 1950-1975 évekre vonatkozó Repertóriumában egyetlen ilyen tárgyú cikket nem találtam.

9. Lásd pl. Kádár János 1956. november 1-i rádióbeszédét (*Magyar Füzetek*, 9-10. sz., 212-213. l.).

10. Egy korábbi dolgozatomban („Mítosz és modell. A magyar forradalom európai hatásáról”, *Irodalmi Újság*, 1977, 5. szám és *Magyar Füzetek* 9-10. szám) megpróbáltam elemezni, mit jelentett 1956 a magyar nemzet önbecsülése szempontjából. Lásd nevezetesen a M.F. 9-10. számában a 175. lapon.

11. E tényezők bővebb kifejtését adtam egy francia nyelvű dolgozatomban („Qu'est-ce que le 'kadarisme'?", *Intervention*, Párizs, 1983, 3.

12. Állítólag Duray Miklós ügyében is volt színpalak mögötti közbelépés a magyar pártvezetőség részéről, s a Duray elleni eljárás felfüggesztése (lásd e kötetben alább, a 158. lapon) részben ennek volna köszönhető.

13. Hanák Péter: „Címeres furcsaságok”, *Élet és Irodalom*, Budapest, 1981. febr. 21.

14. Ion Lăncrănjă erdélyi román író 1982-ben megjelentette élesen magyarellenes könyvére („Cuvînt despre Transilvania”) a budapesti *Valóság* meglehetősen kemény választ közölt Száraz György történész (és MSzMP párttag) tollából ugyanaz év októberében. Egy vidéki folyóirat szerkesztőjének viszont baja lett abból, hogy a nevezett könyv ellen idő előtt és felsőbb jóváhagyás nélkül támadást intézett.

15. Lásd az MSzMP Központi Bizottsága 1983. április 12-13-i ülésének dokumentumait, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 50-51. l.

16. Lásd alább, a 159. lapon.

17. „Válasz Herdernek és Adynak”, *Magyar Nemzet*, Budapest, 1977. dec. 25 és 1978. jan. 1. – Illyést e cikkért egy bukaresti lapban durván megtámadta a román Politikai Tudományok Akadémiájának elnöke. Illyésnek viszont a magyar hatóságok megtiltották, hogy személyesen válaszoljon. (E célra készített, de a fiókban rekedt válaszát a *Magyar Füzetek*

közölte: lásd 5. számunkban.)

18. Így pl. Illyés előszót írt a Janics-könyv elé, amely az 1945-48 közötti csehszlovákiai magyar-üldözések krónikája. („A hontalanság évei”, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern-München, 1979.)

19. Lásd nevezetesen a *Magyar Füzetek* 5. számát („Kisebbségben”), a 6. és 12. számban közölt tájékoztató anyagokat, valamint a *Magyar Füzetek Könyveinek* 4. kötetét („Szlovákiai jelentés”).

20. Az ezzel kapcsolatos öncsalásokra irányítja rá a figyelmet Tamás Gáspár Miklós esszéje („A magyar kérdés”, *Magyar Füzetek*, 11. sz., 43-72. l.).

21. „Európai Napló, *Magyar Füzetek* 3. és 5. száma.

22. A szlovákiai Duray Miklós önéletrajzához írt bevezetésében („Kutyaszorító”, Püski-Corvin, New York, 1983). Csoóri ebben a kisebbségek kiszolgáltatottságát részben „a szocializmus végiggondolatlan eszmerendszeré”-re vezeti vissza, melynek intézményes következményei: az egypártrendszer, a magántulajdon fölszámolása és – a kisebbséget lelkiileg, nyelviileg, morálisan védő – egyházak megroppantása (id. mű, 17. lap). Csoórit ezért az állásfoglalásáért egy évi szilenciumra ítélte az informálisan intézkedő magyar kultúrhatóság.

23. Innen néhány szokatlan memoárnak (Kádár Gyula, stb.), illetve a magyar-szovjet háborúról szóló újabb történelmi regénynek (*Kompország katonái, Requiem egy hadseregért*) példátlan közönségsikere. Ez volt a helyzet Sára Sándor hamar leállított televíziós filmjével is („Pergőtűz”), amelyről egy kritikus helyesen állapította meg, hogy az „a művészek legősibb küldetését” célozta, azaz „a közös emlékek előhívását, az elfojtott tudattartalmak felszínre hozását, a fájdalmak és konfliktusok ’kibeszélését’” (*Mozgó Világ*, 1983, 9. sz., Budapest; Báron György filmelemzése). A nemzeti lét alapkérdéseiben a leninista kormányzati módszer az elfojtott tudattartalmak *visszaszorítása* volt; innen az eredendő feszültség.

24. A szóbanforgó lakitelki konferencia teljes anyagát lásd: *Forrás*, Kecskemét, 1979, 9. sz. – Az idézett mondat Ratkó József felszólalásában található.

25. Az 1956 utáni magyar történetírás tendenciáiról lásd Kovács András: „Két kiegyezés”, *Magyar Füzetek*, 12. sz., 32-61. l.

Meghaladható-e a liberális demokrácia?

Az alábbi írás eredetileg a budapesti Bibó Emlékkönyvben látott napvilágot. A szerzőről lásd sorozatunk előző számát (M.F. 12, 62. old.).

1920 után úgy látszott, hogy az individualista-liberális-demokratikus gondolkodás Európában megbukott. Sokan úgy gondolták, hogy az első világháborúval egy olyan korszak érkezett el, mely az egyént háttérbe fogja szorítani az állam, a közösség, a foglalkozás, a nemzet, az osztály, a „faj” javára. Egy olyan formalizált jogrendnek, mely az egyént védi a „közösség” intervencióival szemben – gondolták – nem lesz többé jövője Európában; és olyanok is nagyon sokan voltak, akik a formalisztikus jogrend feldúlását egyenesen az emberi haladás fokmérőjének tekintették.

Az utolsó nyolc-tíz évben Európában ez a gondolkodási mód meghaladottá vált. Ma Európa, Amerika, Oroszország, sőt: Kína jelentékeny gondolkodói az emberi jogok kiterjesztését és univerzalitását írják zászlajukra. Nem kell mondanom, nem azért, mintha a huszas évek jóslatai nem váltak volna valóra; hanem éppen azért, mert túlságosan is valóra váltak. Az európai társadalom egy részének elsüllyedése a totális jogfosztottság állapotába súlyos lecke volt; megtanulhattuk: legalábbis egyelőre semmi okosabbat nem tudunk kitalálni annál, mint hogy a közösség valamennyi tagját megpróbáljuk egyenlő jogokkal körülbástyázni a közösség nevében felemelkedő illetéktelen beavatkozások ellen, és –

amennyire lehet – a közösségek belső életét a közösség tagjainak minél szélesebb jogköre alapján szabályozzuk.

Tehát a demokratikus mozgalmak visszatérnek a XVIII-XIX. század demokratáinak terminológiájához? Igen. Meggyőződésem, hogy azoknak a gondolkodóknak, akik a társadalom ideáltípusát nem egy-egy emberfeletti alapelvből (Isten kegyelme, történelmi szükség-szerűség, „természetes” tagoltság, gazdasági hatékonyság stb.) kívánták levezetni, hanem az emberi egyedek közötti szerződésekből – kiindulópontjukban igazuk volt. Amikor a liberális demokráciát jobb- vagy baloldarról érő bírálatokat elemezzük, mindenekelőtt ki kell szűrniünk azokat a rosszhiszemű bírálatokat, melyek egy világosan kivehető antihumanista, totalitáriánus álláspont kifejeződései. Ezekkel az álláspontokkal nem lehet dialógust folytatni; elegendő rámutatni rosszhiszeműségükre, s arra a kétségbevonhatatlan tényre, hogy azok a struktúrák, melyek az emberi szabadság minden szféráját visszaszorították, mérhetetlen nyomorúságot zúdítottak az európai emberre. Más a helyzet azokkal az irányzatokkal, melyek az emberi viszonyok humanizálása érdekében kívánják az individualista-liberális-demokratikus struktúrákat megreformálni, s a liberális demokráciák és a totalitáriánus diktatúrák alternatíváját valamiféle „harmadik úton” akarják meghaladni. Itt már nagyon is figyelembe kell vennünk mindazt, ami az individualista-liberális demokráciák felett gyakorolt bírálatban valóban konstruktív elem: akár azért bírálják a liberális demokráciákat, mert azok nem számolják fel az emberek közötti egyenlőtlenséget, akár azért, mert kvantifikálják az emberi viszonylatokat és atomizálják az embert, akár azért, mert a demokratikus struktúrákat az emberi tevékenység politikai szféráira korlátozzák, akár azért, mert demokratizmus és liberalizmus ellentmondásba kerülhetnek egymással.

Az ilyen irányzatoknak nagyonis fontos szerep jut egy humanista politikai kultúra kimunkálásánál – azonban csak akkor, ha néhány követelménynek eleget tesznek.

Az első követelmény a verbalizmusok elutasítása. Hiába nevezzük a liberális demokráciát „tömegtársadalomnak”, „kapitalizmusnak”, „fogyasztói társadalomnak”, „a tökéletesedett bűnösség korszakának”, „elidegenedett polgári társadalomnak”, ha nem próbáljuk meg pontosan körülírni, hogy ezek a fogalmak *mit* jelentenek, hogy az általuk leírt struktúrák vagy lelkiállapotok *mennyiben* következnek a liberális demokráciából, és ami ennél is fontosabb: mennyiben jelentenek az embert megnyomorító, emberi vonásait rossz irányba terelő struktúrákat vagy lelkiállapotokat?

A következő probléma e fogalmak ellentmondásmentes alkalmazása. Így például nagyon helyes a szabadversenyos kapitalizmust bírálni, sőt: a legélesebben támadni amiatt, hogy felbomlasztja az emberek közötti szolidaritást, igazságtalan egyenlőtlenségeket és ezen keresztül új elnyomástípusokat teremt; ki lehet (és kell) mutatni, hogy az anyagi javak nagyszabású felhalmozása sem ellensúlyozza ezeket a hatásokat. De ha egy polgári demokratikus állam mélyen belenyúl a szabadversenyos gazdaságba az anyagi egyenlőtlenségek csökkentése céljából, akkor enyhén szólva nem tisztességes eljárás kijelenteni, hogy most viszont ez a baj, mert most egy „elidegenedett” bürokrácia kaparint a kezébe minden gazdasági hatalmat. Nem mintha ebben nem lenne egy adag igazság, csak hogy akkor becsületesen be kell ismerni, hogy az „egyenlőtlenségek” és az „elidegenedés” elleni párhuzamos küzdelem legalábbis problematikus program. Még több joggal mutatnak rá a liberális demokrácia kritikusai, hogy a munkahelyek és a mindennapi emberi közösségek nincsenek demokratizálva ebben a rendszerben. De amikor egy liberális demokrácia bizonyos demokratikus mikrostruktúrákat próbál

bevezetni, akkor nagyfokú rosszhiszeműség azt állítani, hogy pusztán „cseletről” van szó, „így akarja integrálni a burzsoázia a tömegek demokratikus törekvéseit”. Avagy kifogásolni lehet, hogy a liberális demokráciák a kultúrát alacsony színvonalú „tömegkultúrává” változtatták, de nem világos, mit javítana ezen a helyzeten az egyén alkotó szabadságának megcsorbítása.

További fontos szempont a liberális demokrácia bírálatában, hogy helyükre tegyük a különféle emberi tevékenységi szférákat. Így például a híres „elidegenedés”-fogalom – be kell látnunk – nem politikai fogalom, de legalábbis nem jogi-strukturális fogalom. Amíg azt akarjuk vele leszögezni, hogy mindenféle társadalmi intézménynek és folyamatnak az embert kell szolgálnia, addig nagyon helyes ezzel a fogalommal operálni; de ha ezt az elvont-metafizikai elvet a politikum síkjára kívánjuk átvinni, akkor a politikai cselekvést teljesen körülírhatatlanná tesszük, hiszen az emberi szubjektumtól is nagy mértékben függ, hogy mitől mennyire „idegenedik el”.

A liberális demokrácia bírálatának igen veszélyes pontjához érkeztünk ezzel: igen kiváló gondolkodókkal is előfordul, hogy a liberális demokráciát azért bírálják, mert az, úgymond, „formális” demokrácia. Azt állítják, hogy a demokráciának szigorú jogi játékszabályokkal való körülírása maga is „elidegenedés”, mi több: a fő oka a demokrácia korlátozott voltának, és hogy e formális demokráciát valmiféle „tartalmi” demokráciával kellene felváltani. Ha lehántjuk a terminológiát, akkor rájövünk, hogy a formális demokrácia bírálója „tartalmi” demokrácián a legváltozatosabb dolgokat érti: a néptömegek „elégedettségét” (mely diktatórikus viszonyok között a legnyomasztóbb módon fennállhat), vagy éppen a néptömegek „forrongó”, „mozgósított” állapotát (mely szintén és a legkártékonyabb módon fennállhat diktatórikus viszonyok között is) stb. Valójában az individualista-liberális-demokratikus struktúrák „for-

mális” jellegének bírálata nem mozdítja elő, inkább gátolja e struktúrák humanista típusú meghaladását. Mert ha például a liberális demokráciákban a gazdasági egyenlőtlenségeket akarjuk csökkenteni, akkor egy sor nagyon is formális szabályt kell bevezetnünk a gazdasági életben. Ha a makroszintű demokráciát kevésnek és semmitmondónak tartom az átlagember számára, akkor szigorúan formalizált működésű demokratikus mikrostruktúrákat kell a társadalomba integrálni. És így tovább, és így tovább.

Mindezzel szemben fel lehetne vetni, hogy a liberális demokrácia elméleti alapvetése helytelen antropológiai kiindulópontból történt; és jelen sorok írója ezt a nézőpontot többé vagy kevésbé osztja is. Az egyén mindenfajta „kész”, „eleve elrendelt” sémája – hívják bár „felvilágosult önérdéknek” – lényegében ugyanúgy odadobja az egyént a külső erőknek, mint a „kegyelemre utaltság”, a „történelmi szükségszerűség” és a többi determinisztikus metafizika sémái. Tehát, ha a demokrácia hagyományos típusán túl akarunk lépni, akkor mindenképp új antropológiai kiindulópontokra van szükségünk, amelyet nem Adam Smith-ből, még kevésbé Hobbes-ból, hanem – mondjuk – Jeffersonból vagy Mazziniből vehetünk. Már a demokratikus gondolat gyökereinél fellelhetjük azokat az antropológiai kiindulópontokat, ahonnan az individualista-liberális demokráciáknak egy olyan reformja vezethető le, mely – anélkül, hogy e struktúrák individualista és szabadságelvű kiindulópontját elvetné – szétválasztja és kvalifikálja az emberi szabadság különböző aspektusait, s a szabadság eszményeit nem csupán a puszta verseny dimenziójában kívánja realizálni, hanem az emberi együttműködés dimenziójában is.

Itt egy igen fontos kérdés merül fel mindazon társadalmak vonatkozásában, melyek a liberális demokráciát még nem érték el; vagy amelyeket e struktúrák kibontakozásának útjáról erőszakkal letéríthettek. Ez pedig a

következő: *nincs lehetőség arra, hogy ezek a társadalmak hátrányukat előnnyé változtassák és a fejlődésben megkerüljék a liberális demokráciát?* Vajon az úgynevezett „hagyományos”, személyes-közösségi struktúráknak át kell-e adniok a helyüket az individualizmus társadalmi struktúráinak, vagy pedig olyan értéket képviselnek, mely az individualista társadalom fölé emeli őket?

Ez a gondolkodásmód bizonyos perspektívákat rejt magában, ám ugyanakkor rendkívül veszélyes is; mert lehetőséget ad arra, hogy megmerevítsék az úgynevezett prekapitalista formációk – helyesebben preindividua- lista, preliberális, predemokratikus formációk – hátrá- nyos, az embert alávető vonásait.

A Hegel nyomán kialakuló német dialektikus bölcse- let a maga kétarcúságában mutatkozik meg előttünk, mint e problematika „szülötte” és egyben „fenntartója”. Mert ugyan Franciaországban is kialakul egyfajta böl- cselet (Comte-é), mely a totalitáriánus struktúrákat „tör- ténelmileg magasabbrendűeknek” nyilvánítja az indivi- dualista-liberális-demokratikus struktúrákhoz képest, csakhogy e bölcselet módszertanából a politikai követ- keztetések csak viszonylagos önkényességgel vezethe- tők le (és Comte számos követője – például Masaryk – homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutott). Ellenben a dialektikus gondolkodás hegeli és – tudato- san vagy tudatlanul – hegeliánus típusú módszere önmagában is könnyen visz el totalitáriánus következte- tésekhez. Páratlanul széles lehetőséget nyit ugyan arra, hogy egy alacsonyabb fejlődési fokozatot „önmagát magasabb fokon megszüntetőnek” tekintsünk, és ezzel előrelép a felvilágosodás merev, metafizikátlan egye- nes-vonalú fejlődésfogalmához képest; de nem ad konkrét fogódzót ahhoz, hogy a történeti fejlődésben mit tartsunk előremutatonak és mit nem – sőt: lehetősé- get ad arra, hogy azt tartsuk előremutatonak, ami jóle- sik. De még továbbmenően: mivel ebben a filozófiai gondolkodásban nem az egyén, hanem a történelem

„gondolkodik” és „cselekszik”, olyan struktúrák tudják jól forgatni a fegyvereit, melyek az egyént nem igen szeretik gondolkodni és cselekedni hagyni. És ez akkor is igaz, ha végkövetkeztetéseikben szakítanak Hegel pánellogizmusával.

Ismételjük: nem az a célunk, hogy tagadjuk az autoritárius, totalitáriánus rendszerekben rejlő „előreugrási” lehetőségeket; nem is az, hogy az emberi gondolkodást a formális logikai gondolkodásra korlátozzuk; de az sem, hogy a két probléma között valami szoros összefüggést próbáljunk kimutatni. Csupán fel akarjuk hívni a figyelmet az olyan gondolkodásmódra, amely formalizált eljárásokkal próbálja a kérdést megoldani, és alkotmányjogi módszereket dolgoz ki a liberális demokrácia meghaladására.

Bibó István munkássága az ilyen gondolkodásmódok közé sorolható. 1945-57 között néhány igen határozott iránymutatást dolgozott ki arra nézve: hogyan lehet demokratikus magatartásformákat intézményesíteni egy feudális beidegzettségű társadalomban, mely részben külső tényezők nyomása alatt, részben a demokratikus gondolkodási- és magatartásformák kialakulatlan-sága miatt totalitáriánus tévutakra került.

Mindezt azért érdemes leszögezni, mert néhány éve Cornelius Castoriadis 1956 októberéről írott cikkében¹ Bibó István 1956-os alkotmánytervét univerzális érvényességű, korántsem pusztán a magyar viszonyokra szabott tervnek nevezte. Ám így van-e ez valóban? Bibó István a demokratikus szocializmust egy olyan többpártrendszer útján kívánta megalapozni, melyben a pártok megegyeznek bizonyos szocialista alapelvek érinthetlenségében. Kétségtelen tény azonban, hogy ma például az úgynevezett eurokommunista pártok Nyugat-Európában a demokratikus szocializmust ennél szélesebbre méretezett szabadságjogok alapján képzelik el. Egy Bibó-féle alkotmányterv bevezetése a liberális demokráciákban a szabadságjogok megszorítását jelentené, és

így nem lehetne egy perspektivikus forradalmi program körülírása. Egy radikálisan szocializáló irányzat sem léphetne fel Nyugat-Európa fejlett liberális demokráciáiban azzal az igénnyel, hogy a már megvalósult szocialisztikus-közösségi struktúrákat jogi értelemben irreverzibilisekként fogja fel.

Kelet-Európában azonban más a helyzet, és ezt a különbséget Bibó *A magyar demokrácia válsága* című 1945 végi tanulmányában fejtette ki.² Itt nem tudott teljes egészében kibontakozni a XVIII. századnak az a demokratikus forradalma, mely az ember jogi emancipációját a kapitalizmus egyenlőtlenségi viszonyai ellenére is élő valósággá tette, tehát nem lehet a kapitalizmus demokratikus szellemiségű bírálata a jogi emancipáció folytatásának igényére felépíteni. A kapitalizmus által teremtett egyenlőtlenségek itt nem pusztán gazdasági egyenlőtlenségek voltak: a kapitalizmus összefonódott bizonyos feudális, bürokratikus, félabzolutisztikus, majd pretotalitáriánus struktúrákkal, a gazdasági és jogi egyenlőtlenségek nem voltak különválaszthatók. Egy demokratikus forradalomnak elkerülhetetlenül bele kellett nyúlnia a tulajdonviszonyokba is, szocialisztikus irányvételűnek kellett lennie.

Ebben az értelemben véve Bibó István programja tehát adekvát program Kelet-Európa számára, de nem az Nyugat-Európa számára. Azt viszont nem mondhatjuk, hogy Bibónak egyáltalán nem volt mondanivalója a fejlett liberális demokráciák számára. Ma már világos, hogy a közösségi társadalmi viszonyok univerzalizálása Nyugaton nem történhet egy központi forradalmi aktus útján, mert az ilyen központi forradalmi aktusnak csak az abszolutizmussal szemben van létjogosultsága; hanem a társadalom különböző szféráiban létrejövő mikrodemokratikus közösségi formák lassú, fejlődés-szerű univerzalizálása útján kell végbemennie. Ha azonban az ilyen „mindennapi demokratikus formák” már egy társadalom egész életét átszönnék, általános

„életgyakorlattá” válnának, ez kétségtelenül módosítaná a politikai pártok funkcióját: ezek centralisztikusan megszervezett érdekcsoportokból politikai iskolákká alakulnának át,³ s nem a pusztá hatalmi harc viszonyában állnának egymással, hanem a közös feladatok érdekében való együttműködés dimenzióit is kialakítanák. Igen valószínű, hogy a folyamat egy olyan magas politikai kultúrával rendelkező országban mehet leginkább végbe, mint amilyen Franciaország, ahol látjuk is az átalakulás jeleit: a centralisztikusan megszervezett, érdekcsoport jellegű pártok elvesztik aktualitásukat, és a reális politikai folyamatok inkább a kisebb és kevésbé stabilis pártokban, valamint a különböző állampolgári kezdeményezési mozgalmakban mennek végbe.

Ilyen értelemben Bibó István munkássága mond valamit a mai Nyugat-Európa progresszív politikai mozgalmainak is, mert ő egy ilyen típusú fejlődés irányába szeretne volna a magyar politikai életet terelni. Egy olyan periódusban, mikor a koalíciós kormányzást – külső nyomásokon túl – aláaknázza a politikának egyoldalúan hatalmi kérdésként való felfogása, ő rámutatott a koalíciós pártok együttműködésének lehetőségeire, valamint olyan problémák megvitatásának szükségességére, melyek nem voltak feltétlenül függvényei az egyes pártok között kialakult szavazati arányoknak.⁴ A demokratikus önkormányzatokban, a demokratikus szövetkezetekben, valamint egy demokratikus neveléspolitikában jelölte meg azokat a szférákat, melyekben az előrehaladás nélkülözhetetlen a magyar társadalom megmerevedett struktúráinak fellazítása szempontjából. Mindez nem közömbös a fejlett demokratikus társadalmak számára sem; hiszen a demokrácia „mindennaposításának” és nem a lezárt értelemben felfogott emberi személyiség fejlesztésének témái körül tapogatózik. A demokrácia mozgalmassága pedig éppen olyan fontos kategória Bibónál, mint számos, a demokráciával szemben kritikus gondolkodónál, de ezen a mozgalmasságon, rutin-

mentességen sohasem a formális struktúrák szétzüllesztését érti.

Itt van tehát a probléma punctum saliens: mennyiben ugorhatnak fejletlenebb társadalmak a politikai gondolkodás és programalkotás problémakörében a fejlettebbek elé? Bibótól távol állt az orosz szociálforradalmárookra vagy akár Németh Lászlóra jellemző romantika ebben a kérdésben: elmaradott közállapotainkat még olyan értelemben sem kívánta „idealizálni”, hogy ezek gyökeres „kifordítása” után mi taníthatnánk a Nyugatot. Ő pusztán arra mutatott rá, hogy ami a fejlett demokratikus társadalmakban *probléma*, az nálunk *kényszerhelyzet*. Egy fejlett demokratikus társadalomnak nem létszükséglete, hogy a demokrácia univerzalizálását, „szervességét” megvalósítsa: megrázhatja egy-egy, az 1968-as párizsi májushoz hasonló krízis, de utána továbbhaladhat a régi vágányokon is, a diktatúrába siklás veszélye nélkül. Nálunk viszont 1945-46-ban és 1956-ban az univerzalizált, a társadalom alapsejtjeibe szervesen beépített és egy radikális reform-elit által „befolyásolt” demokrácia a konzervatív és totalitáriánus erők közötti polgárháborús összecsapás elkerülésének keskeny, de egyedül reális útja volt. Nézőpont dolga, hogy ezt „előnynek” vagy „hátránynak” tekintsük-e: a keskenyebb út akkor is keskenyebb, ha jobb.

Bibó István – és általában a magyar progresszió – politikai programjának és gondolkodásmódjának kétszeri brutális félresöprése a magyar politikai gondolkodás és társadalomlélektan egyik legsúlyosabb kríziséhez vezetett. Az első „lesöprés” következményei többé-kevésbé ismertek. A fiatalabb generációban ma már vannak személyek és csoportok, akik a második „lesöprés” után keletkezett krízist is krízisnek látják. Ki csodálná, hogy ezen személyek és csoportok 1968 tragédiája után növekvő érdeklődéssel fordultak Bibó István személye és munkássága felé?

Hogy mennyiben volt reálpolitika a Bibó által képviselt politikai vonalvezetés? Én azt hiszem, a „reálpolitika” nevet nem feltétlenül az olyan politizálásnak kell adnunk, mely súlyos kényszerfeltételek között sikeresnek bizonyul. Inkább az olyan politikai gondolkodást nevezném realistának, mely e kényszerfeltételek között termékeny, tehát továbbgondolásra alkalmas. (Ilyen értelemben tett különbséget a magyar politikai gondolkodásnak egy Szabó Dezsőtől Bibó Istvánig tisztul iskolája 1867, illetve az erdélyi fejedelmek reálpolitikája között.)

A másik fontos pont, melyet Bibónál ki kell emelnünk, a gondolkodás történelmiessége. Itt azonban rá kell mutatnunk arra, hogy Bibónál történelmi és logikai gondolkodás között nincs ellentét. 1920 után a német szellemtörténet imperialisztikus beáramlása a történelmi „alakszemlélet” alapján kívánta a magyar politikai cselekvést megszervezni, és a harmincas évek új radikális hulláma is csak ezen „alakszemlélet” „kifordításával” tudott politikai cselekvési célokat kitűzni és gondolkodásmódját szavahihetővé tenni. Bibótól nem idegenek a történelmi szemlélet vívmányai, de ugyanakkor elzárkózik e szemlélet irracionális elöl. Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem és a Zsidókérdés Magyarországon* – többek között – nagy kísérletek a történelmi „alakszemléletek” racionalizálására is. Így például a hozzá talán legközelebb álló Németh László „híg magyar – mély magyar” fogalompárját is racionalizálni kívánja (bár megítélésem szerint nem egészen találó módon), és racionalizáló-történelmi értelmezést kapott nála a magyar élet „elformátlanodásának” önmagában nehezen definiálható problémája is. 1945 után középúton járt azok között, akik a németellenes magyar ellenállás utómitológiáját dolgozták ki, és azok között, akik a magyarság többségét „fasiszta nép”-ként marasztalták el. Rámutatván a magyar fejlődés eltorzulásának okaira, a magyarság fasiszta fertőzöttségének gyöke-

reire, finom és örökérvényű meghatározásokat adott a felelősség fogalmáról (leszögezvén azt a látszólag triviális, de valójában újra és újra megmagyarázandó tény, hogy az „okozatiság” nem ment fel a felelőség alól); vagy arról a nálunk ma is megdöbbentőnek ható igazságról, hogy „a politikában nem lehet hazudni”, azaz nem lehet elejétől végig hazug konstrukciókra szilárd politikát építeni. Bibó nem volt képzett metafizikus agyvelő, ám ezek kétségtelenül metafizikai megállapítások is, melyekre egy betegesen nem metafizikus, az elméleti gondolkodásról leszoktatott nép nagyon rá van szorulva. De szemben a német metafizikai kultúrával, ezek a megállapítások sohasem szakadnak el a demokratikus cselekvés szükségleteitől.

Újabban szeretik hangsúlyozni, hogy Magyarország kulturálisan Európához tartozik, és sokan megsértődnek, ha valaki összetéveszti Budapestet Bukaresttel. Azonban európai voltunkat provinciális sértődésekkel aligha bizonyíthatjuk, és nem megyünk sokra – például – a szellemtörténet felmelegített bölcsességeivel sem, mert ha a szent-koronát Rómából kaptuk is, ezzel még nem kaptunk szabadjegyet Európába. Hanem bizonyíthatjuk európaias magatartásformák kialakításával, és helyeselni lehet, ha szellemi életünkben megjelenik a törekvés egy európai magatartásforma megvalósítására, viszont ezt – amennyire lehet – kultúránk egészében keresztül kell vinnünk. Európaias magatartásforma pedig mindenekelőtt szellemi függetlenséget és toleranciát jelent.

Mit jelent ebben a pillanatban? Egy hajdani próféta, ma elkoptatottnak tűnő fordulattal: kísértet járja be Európát, a radikális reformizmus és a radikális tolerancia kísértete. Európa közepéből indult el, egy olyan kultúrközösségből, melynek számára nyugat-európaiság és kelet-európaiság fentebb elemzett eltérései bizonyos fokig irrelevánsak voltak. Tudom és hiányolom, hogy a radikális reformizmus nem elméletet, hanem módszert

jelent. Ez a módszer mást jelent a mai Nyugat-Európában és a mai Kelet-Európában. Jelenti azonban mindennél olyan demokratikus-közösségi mikrostruktúrák kialakítását, melyek – egy ország jogi és társadalomlélektani helyzetétől függő sebességgel – fokozatosan át tudják formálni annak politikai „reflexeit”; jelent mozgalmat, nem rutinszerű politikai cselekvést és általában a politikum fogalmának bizonyos átalakulását; jelent komolyanvett (bocsánat a túlságosan bibói kifejezésért) ideológiai pluralizmust, mely megáll az intoleráns dogmatizmus Scyllája és az ideológiátlan szkepszis Charybdis között. Nálunk mindezt nagyon is a kezdet kezdeténél kell kezdeni. De voltak politikai gondolkodóink – Csécsy Imre és Bibó István –, akik 1945 nagy reményekre feljogosító pillanatában már megforgatták ezt a jelszót.

JEGYZETEK

1. Cornelius Castoriadis: *The Hungarian Source. Telos*, 1976.
2. Bibó István: *A magyar demokrácia válsága, Valóság*, 1945. Ez a tanulmány, valamint a 4. jegyzetben szereplő is, megtalálható Bibó István „Összegyűjtött Munkái”-nak (az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1981-1983) 1. kötetében.
3. Hasonló elképzeléseket ad elő Jacques Maritain *Integrális humanizmus* című könyvében.
4. *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz*, 1946.

Jegyzetek a magyarországi ellenzékről

A szerző Magyarországon élő egyetemi oktató, föltehetőleg párttag; cikkét postán küldte be. Álláspontja olyan kritikai kísérlet, amely a leninista ideológián és az MSzMP vonalán belül marad. A „marxista” jelzőt is ebben az értelemben használja.

1. Az 1956-ot követő konszolidáció során a pártvezetésnek két *rossz* szélsőség ellen sikerült egy *jó* közép pozícióját megtalálni, ahonnan a kétfrontos harcot azért lehetett nagy hatáskokkal folytatni, mert a pártvonallal szemben fellépő (vagy felléphető) mindkét irányzat történelmileg túlhaladott állapotokat próbált volna restaurálni. Mind egy sztálinista, mind egy polgári restaurációval szemben annak az aktív védelme, amit már elértünk (beleértve a továbbhaladás kimunkált irányának a védelmét is), a többségnek legalább passzív rokonszenvére számíthatott, és ilymódon tényleg igaz volt, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”.

2. Látszólag ugyanez a tendencia folytatódott az 1968-as gazdasági reformot követően: a reformot egy sztálinista ellenzéki akarattal szemben sikerült megvalósítani és egy polgári ellenzéki akarattal szemben sikerült elejét venni, hogy a reform egy szabadpiaci rendszer restaurálásával felszámolja a szocializmus gazdasági alapjait.

3. Valójában azonban az új gazdasági mechanizmus működésének tizenkét éve alatt nemcsak az történt, hogy a pártvonal „hagyományos” ellenfelei megőrizték készenlétüket arra, hogy a reform általuk – egymással ellentétes okokból várt „csődje” esetén aktív ellenzékké szerveződjenek.

A reform megvalósításának *módja* azt is eredményezte, hogy hasadás állt be azok sorában, akik 1956 és 1968 között a pártvonal aktív megvalósítói voltak akkor is, amikor annak – kétfrontos! – védelméről volt szó, amit már elértünk, és akkor is, amikor megfogalmazódtak a szocialista reformtörekvések.

4. A reformot a 60-as évek marxistái úgy gondolták el mint amit a gazdasági mechanizmus megváltoztatása alapoz meg olymódon, hogy erre majd a szocialista politikai mechanizmus radikális reformja épül rá, s e két radikális reform alapján majd kibontakozik a társadalom mindennapi életének – kulturális –

forradalma. Marxisták számára éppúgy evidens volt, hogy a gazdasági reformmal kell kezdeni, mint az, hogy még ugyanazzal a reformlendülettel el kell jutni az életmód forradalmához. Fontos részletek tekintetében tértek el ugyan egymástól a korszak magyar marxistáinak véleményei, de két ponton hallgatólagosan is teljes volt az egyetértés: 1. az életmód forradalma gazdasági megalapozás nélkül és a politikai intézményrendszer ezt közvetítő radikális reformja nélkül: illúzió; 2. a gazdasági reform, amelynek nem közeli célja az életmód olyan forradalma, amelyhez egy radikális politikai reformon keresztül vezetne a szocialista társadalom útja, nem eredményezhet mást, mint egy olyan gazdasági mechanizmust, amely „szerencsés” esetben *éppolyan* jól működik, mint a kapitalista gazdaság mechanizmusa száz évvel ezelőtt.

5. Hogy az összefüggéseket a 60-as évek Magyarországon nemcsak a marxista teória gondolta a 4. pontnak megfelelően, de a kommunista praxis is, erre mutat, hogy a gazdasági reformmal egyidőben sor került az első reformintézkedésekre, amelyek a politikai-közigazgatási mechanizmusra vonatkoztak (választási rendszer reformja, a szakszervezetek mechanizmusának módosítása, a jogrendszer megalapozása új törvényekkel, a törvényalkotás megalapozásának szándéka az Alkotmány módosításával), valamint egy-két olyan kezdeményezésre, amelyek eredetileg az életmód radikális átalakítását célozták volna (mint pl. a szocialista brigádmozgalom).

A radikális reformok praxisa azonban ezen a politikai és a társadalmi szinten befulladásra került. Nemcsak a radikális intézkedések maradtak el, de még az az önkorrekciós eljárás is elmaradt, amelyre a választási rendszer reformja nyújtott jó példát: hogy amikor az első módosítás nyomán előálltak azok a tapasztalatok, amelyek azt mutatták, hogy a Hazafias Népfront szervei – enyhén szólva – „nem szorgalmazzák” alternatív jelölését, akkor egy újabb módosítás a következő választásra nyomtatékkal tette nyilvánvalóvá, hogy valóban lehet több jelöltet állítani. Ilyen feltételek híján a már meghozott intézkedések formálissá üresedtek. Így a gazdasági reform végülis pusztán gazdasági reform maradt.

Aminek oka is, következménye is mindenekelőtt gyakorlati. Én azonban szeretnék egy elméleti körülménynél elidőzni.

6. Lukács 1968 táján tett számos interjújának egyikében rámutatott, hogy a gazdasági mechanizmus szocialista reformját egy olyan elméleti munkával kell megalapozni, amely min-

denekelőtt tisztázná a szocialista gazdasági rendszernek *szocialista és gazdasági* sajátosságát.

Ilyen elméleti munka híján – kifejtve vagy hallgatólagosan – úgy vesszük, hogy ennek a rendszernek *gazdasági* lényege megköveteli, hogy a legkisebb dologi vagy dologiasítható (holt munka plusz eleven munka) ráfordítással a legnagyobb dologi hasznot lehessen elérni, *szocialista* lényege viszont azt írja elő, hogy a legfőbb érték a dolgozó ember legyen, akinek az érdekei meg kell, hogy szabják, ami a társadalomban, ezen belül ennek gazdasági szférájában történik. Mármost az így felfogott gazdasági és az így felfogott szocialista érdekről tudvalévő, hogy kölcsönösen kizárják egymást: a klasszikus polgári korszak társadalmi berendezkedése, amelyiknek nem kellett olyan „szociális” szempontokra tekintettel lennie, mint pl. a teljes foglalkoztatottság, sokkal nagyobb határfokot tudott elérni a gazdaságosságban – a klasszikus sztálinista korszak társadalmi berendezkedése pedig éppígy sokkal nagyobb határfokú volt szociális téren, amíg a feltételeket nem gazdaságossággal, hanem az osztályellenség kisajátításával lehetett biztosítani (a feltételek szűkösségét pedig szintén az osztályellenségre való hivatkozással lehetett magyarázni: l. pl. a kolorádó-bogarak esetét, amelyeket az imperialisták diverzáns céllal telepítettek a krumpliültetvényeinkre). Ezért azután az új gazdasági mechanizmus, amely kénytelen összeegyeztetni e két összeegyeztethetetlen lényegét, mindig hátrányban lesz mind polgári, mind sztálinista bírálóival szemben, akik a maguk képletét a maga „tisztaságában” állítják szembe egy elméletileg meg nem alapozott szocialista gazdasági reform eklektikusságával.

7. Az az elméleti munka, amelyet Lukács igényelt a gazdasági mechanizmus szocialista reformjához, esetleg tisztázta volna, hogy a kapitalista gazdasági rendszerrel szemben, amely a termelés *dologi* feltételeinek egyre inkább automatizálódó (l. Marx fejtegetéseit a „termelés a termelésért” gazdasági – nem pedig pusztán technikai! – automatizmusáról) bővített újratermelését valósítja meg, a szocialista gazdasági rendszer szocialista és gazdasági lényege: a termelés *személyi* feltételeinek egyre inkább automatizálódó bővített újratermelése. Amiből mindenekelőtt következett volna, hogy a fejlődés gazdasági mutatójaként nem használható többé a *dologi* (vagy dologiasítható) ráfordítással egybevetett *dologi* haszon! Továbbá következett volna, hogy e mutató helyett – amelynek tekintetében a XX. Kongresszus óta eltelt negyedszázadban egyre *reményte-*

lenebb heroikus erőfeszítéseket teszünk a kapitalizmus utólé-
résére és elhagyására – nem valamiféle gazdaságon kívüli szo-
ciális mutatóra van szükség (legyen bár ez olyan partikuláris
jellegű, mint a sztálinisták által meghirdetett jellemzői a mun-
kásosztály életmódjában igényelt változtatásoknak, vagy olyan
általános jellegű, mint amilyenel az újbaloldal egyik vagy
másik irányzata az általa igényelt emberi emancipációt mérné).
A Lukács által igényelt elméleti munka esetleg hozzásegített
volna egy olyan, ugyancsak gazdasági, ám a szocialista rend-
szer – fentebbi módon értelmezett – lényegének megfelelő
fejlődési mutató megtalálásához, amely a *személyi tényezőt a
gazdasági rendszer működésének hatótényezőjeként* tudta volna
kezeleni. Ennek az elméleti munkának közvetlen elméleti
haszna az lehetett volna, hogy hozzásegíthetett volna a szocia-
lizmus jelenségvilágának olyan megértéséhez, amely – a mar-
xizmus módszertanának megfelelően – a gazdasági összefüg-
gések magyarázatára épül a jelenlegi gyakorlat helyett, amely
ideológiai értékítéleteket alkalmaz, az értékelők szubjektivitá-
sának hatalmi pozícióval adva „objektív” nyomatékot. Szocia-
lista és gazdasági összefüggés-rendszerben lehetett volna pél-
dául megvizsgálni olyan jelenségeket, amelyek a jelenlegi gya-
korlatnak megfelelően „szociális vivmányként” (mint pl. a tel-
jes foglalkoztatottság), illetve „szociális juttatásként” (mint pl.
a csaknem ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, bérlakások
állami építése, a kultúra állami dotálása) kerülnek bemuta-
tásra, továbbá olyanokat, amelyek „jogi korlátokként” (pl. a
sztrájkjoggal, a külföldi munkavállalás jogát is magába foglaló
szabad munkavállalás jogával, az emberi jogokkal kapcsolato-
san) különböző szempontú ideológiai bírálatok tárgyát képe-
zik. Triviális spekulációk helyett, melyek szerint nálunk állító-
lag nem a tulajdonviszonyok, hanem a technikai munkameg-
osztásban elfoglalt hely határozza meg az életmódot (és sok
minden egyebet), másfelől ama vulgáris „leleplezés” helyett,
mely szerint nálunk állítólag a funkciót viselő „új osztályá-
nak” a tulajdona a meghatározó, meg lehetett volna vizsgálni
annak a különös tulajdonviszonynak szocialista és gazdasági
sajátságosságát, amelyben találja magát a *személy*, akinek „teste
és lelke” nem képezi senki másnak a tulajdonát, ám ebbe a ter-
melőerőként való kiképződés folyamatában millió forintos
nagyságrendű *dologi* érték (ti. a képzési költségek és járulékai)
épül szervesen és a továbbiakban leválaszthatatlanul, amely
dologi érték viszont másnak (államnak, szövetkezetnek) a
tulajdonát képezi.

Mindezen elméleti munkának a közvetlen elméleti hasznán kívül meglelt volna az a – a tervezett gazdasági és szocialista reformokhoz nélkülözhetetlen – gyakorlati haszna is, hogy a fejlődés adekvát mutatójának birtokába juttatta volna a vezetést. Egy ilyen mutató nem a dologi ráfordítással összevetett dologi haszonnal mérné egy döntés racionalitását *plusz* szociális szempontokkal a humanitását – egyszerre téve ki a döntést annak a kritikának, hogy irracionális, és annak, hogy antihumánus. Ehelyett *a termelésben realizálódó személyi tényezővel* operálna, ami adott esetben lehetővé tenné, hogy – más szempontú bírálatokkal szemben – felismerjük gazdasági racionalitását annak, ami pusztán humánusnak látszott (pl. teljes foglalkoztatottság) és viszont.

Egy ilyen mutató alapján azután reálisabban lehetne összehasonlítani egymással a két gazdasági szisztémát. Ez az összehasonlítás nemcsak sokkal előnyösebb lenne számunkra, mint az, amelyet a termelés dologi feltételeinek termelésével összefüggő mutatók alapján végzünk (nem véletlen, hogy a brain drain kelet-nyugati irányú: arra mutat, hogy a keletebbre fekvő, mindenekelőtt a szocialista országok olyan tömegben és olyan színvonalon biztosítják a termelés személyi feltételeinek termelését, hogy ez lehetővé teszi, hogy a nyugatabbra fekvő, kapitalista országok nagymértékben e másutt termelt feltételek fogyasztására rendezkedjenek be). Ezen túlmenően egy ilyen alapon történő összevetés afelé orientálhatná a szocialista gazdasági rendszert, hogy a kapitalista gazdasági rendszerrel való kapcsolataiban térjen át egy olyan gyakorlatról, amelyben dologi javak importjával dologi javak exportját állítják szembe (számunkra egyre kevésbé előnyös módon), egy olyan gyakorlatra, amelyben a dologi import ellentétele a termelés magas színvonalon megtermelt személyi feltételeinek (a magasan kvalifikált munkaerőnek) tudatosan tervezett exportja.

8. A Lukács által szorgalmazott elméleti munka, persze, sokkal hosszabb távú lett volna, semhogy valamiféle lezáródását meg lehetett volna várni, mielőtt a gyakorlati megoldások első lépéseire sor került volna. Azonban meg kell állapítani, hogy nem is az történt, hogy a gyakorlat és az elmélet egyidejűleg haladt volna előre, egyes lépéseik eredményével kihívást intézve egymáshoz. Lukács halálával (nem ennek következtében, de közvetlenül ezt követően) a marxista elméleti munka olyan vákuumban találta magát, amelyben maga is elhalt. A vákuum úgy állt elő, hogy a reform gyakorlati megvalósítói

pragmatikus kérdéseket tettek fel, az empirikus társadalomtudomány pedig pragmatikusan hasznosítható válaszokat kínált – egy marxista elméleti munka, amely a 7. pontban érintett kérdéseket tette volna fel, megzavarta volna a két fél „operatív” egymásra találását. Ilyen körülmények között a marxista elméleti kutatás a „három T” közül a „Tűrés” kategóriájában találta magát: egy Tőkeinek, egy Ágh Attilának elnézték, hogy ilyen „korszerűtlen” dolgokkal foglalkoznak, műveik meg is jelenhettek, s e munkákat mindazok el is olvashatták, akiknek a nosztalgiája történetesen nem Karádi Katalin korszakához kapcsolódik, hanem a „marxizmus reneszánszát” ígérő 60-as évekhez. Hogy hol voltak e tűrés határai, ezt jómagamnak is alkalmam volt kitapasztalni, amikor fenti szerzőktől eltérően nem egymagamban áldoztam a marxista elméleti kutatás hobbijának, hanem a Pszichológiai Intézetben szerveztem kutatócsoportot, amelyik programként vállalta, hogy a személyiséget (mindenekelőtt pedig annak autonóm értékválasztásait) mint a termelési rendszer tényezőjét fogja tanulmányozni. Miután pedig sem én, sem a csoport nem hallgatott a kollégák okos szavára, amellyel magyarázták, hogy „jobb, ha a pszichológia nem szól bele a politikába, mert akkor majd a politika is megint bele fog szólni a pszichológiába”, a szakma irányítói megtalálták a módját, hogy megmutassák, s egyúttal a pártközponttal is megmutattassák mi a különbség „tűrés” és „támogatás” között a társadalomtudományokban.

Azok a marxista teoretikusok, akik nem érezték magukban elhivatottságot arra, hogy élettevékenységük a „mindenkinek a maga bogara” mondás közvetítésével legyen nekik megbocsátva, két lehetőség között választhattak: a) átképezhették magukat az empirikus társadalomtudományok valamelyikének valamelyik technikájára és újsütetű tudásukat a fentiekben jellemzett reform pragmatikusan megszabott feladatainak szolgálatába ajánlhatták, marxista múltjuk iránt esetleg fel-fel-támadó nosztalgiájukat vagy azzal kúrálgatva, hogy csak átmeneti szakasról van szó, amelyben ezt kívánják a realitások, vagy/és esszéket írva, amelyekben elől és hátul (néha – egy zárójelben – középen is) elhelyezték a marxista múlt egy-egy verbális kövületét; b) az újbaloldal egyik vagy másik árnyalata számára exportra termelhetek.

Hogy az utolsó olyan társadalom-tudós nemzedékből, amelynek pályakezdekésük még megadatott a lehetőség, hogy a marxista teória mellett kötelezze el magát, mennyi maradt, aki

a 70-es évek második felére nem kényszerült bele e két lehetőség valamelyikébe, ez jól szemlélhető a „Marx a negyedik évtizedben” címen emlegetett kézirat önvallomásaiban.

9. Egy a fentiekben jellemzett elméleti megközelítés megmutatná egyebek között gazdasági (nem pedig pusztán kulturális, talán ideológikus, a legjobb esetben politikai) szükségességét annak a tervbevett, de a napirendről lekerült reformnak, amely a gazdasági mechanizmus reformjára épülve a politikai intézményrendszer radikális módosításának közvetítésével elvezetett volna az életmód kulturális forradalmához.

10. Az 1968-as reform *ilyen értelemben felemás* jellege folytán előállott helyzetben jelenleg a következő fő ellenzéki tendenciákat látom létezni Magyarországon:

A. *Sztálinista ellenzék.* Meggyőződésem szerint a legveszélyesebb valamennyi ellenzéki tendencia közül. Különleges veszélyességét az adja meg, hogy a) képviselőinek még mindig igen erős pozíciói vannak főleg (de nem csupán) a középszintű állami és pártvezetésben; b) a nemzetközi politika erővonalainak merevedése, a mi térfelünkön ennek az irányzatnak a kezére játszik; c) a Szovjetunióban az állapotokkal való elégedetlenség a lakosságban spontánul – de a vezetésen belüli sztálinista ellenzék által legalábbis „megtúrt” módon – egy olyan hangulat irányában szerveződik, mely szerint „bezzeg Sztálin idejében” minden másképp volt. A magyarországi sztálinista ellenzék számára a gazdasági reform betetőzött egy folyamatot, amelynek lényegét abban látják, hogy a pártvezetés 1956 után megvalósította 1956 ellenforradalmi programját a szocializmus minden pozíciójának feladására, szociáldemokrata hagyományok szerint hozzásegítve a burzsoáziát olyan megoldásokhoz, amelyek tekintetében a szociáldemokrácia segítsége nélkül a kapitalista országokban már régóta nem tud boldogulni. A sztálinista ellenzék programja: a „szociáldemokrata ellenforradalom” felszámolása. Nem kell hozzá nagy képzelet, hogy e program milyen tragédiához vezetne, ha a sztálinista ellenzék hatalomra kerülne.

B. *Polgári ellenzék.* Tömegében tudomásul vette a realitásokat, „megbocsátott” a rendszernek, képviselői – főleg (de nem csupán) a második nemzedékből – azokat a pozíciókat is elfogadják, amelyeket a gazdasági mechanizmus reformja során a vezetés az állami (kisebb részben a párt-) apparátusban fekínált nekik, illetve amelyhez a presztizs-viszonyok és a klikk-viszonyok informális hálózatában hozzájutnak. Programja: a gazda-

sági mechanizmus reformjának „következetes” végigvitele egy olyan piaci mechanizmus restaurálásáig, amelyet csak „gazdaságilag ésszerű” mértékben korlátozna a központi irányítás abban, hogy a „legkisebb dologi ráfordítás – legnagyobb dologi haszon” elve érvényesüljön általa. E program melletti érvelést kétségtelenül megkönnyíti számára az a tény, hogy a 68-as reform tényleg felemás módon lett megvalósítva, ha nem is ebben az értelemben (vö. 4. és 5. ponttal). Mindamellett e program melletti nyílt ellenzéki fellépésben a polgári ellenzék erősen fékezi az a megfontolás, amelyet népszerű formában a „legvidámabb barakk” címszó alatt szoktak összefoglalni. E fékezés közben felszabaduló energiáját ennek az ellenzéki beállítódásnak a híve arra használja, hogy azt a – kétségbevonhatatlan – tényt, amely a fenti címszóban fejeződik ki (hogy t.i. Magyarországon még mindig sokkal jobb mint... másutt) egyéni boldogulásának építgetésében realizálja.

C. Emancipatórikus ellenzék. Tipikus terméke a 68-as reformnak (és más 68-as tapasztalatoknak). Miután a gazdasági reformra nem épült rá a szocializmus politikai intézményeinek radikális reformja (és 1968 augusztus 20-a után egy ilyen reform lehetőségébe vetett remény – enyhén szólva – megcsappant), minthogy nem került, és politikai reform híján nem is kerülhetett sor az életmód forradalmára, minthogy továbbá a fejlett fogyasztói társadalmak tapasztalatai kevés kétséget hagytak afelől, hogy azon az úton, amelyre a pusztán gazdasági reformmal ráléptünk, még ha igen messzire jutunk is, akkor sem kerülhet sor a társadalom mindennapi életének radikális megújítására – egyre többen lettek, akik nem láttak többé összefüggést az életmód forradalma és a radikális gazdasági reformmal segített gazdasági fejlődés között (mint ahogyan a gazdasági reform megvalósítói sem látták többé ezt az összefüggést). Az újbaloldali ellenzék programja: a mindennapi élet viszonyainak mikroszociális léptékben végrehajtott radikális megváltoztatása, amely az igazi egyenlőség megvalósításának irányában, a függő helyzetben lévők emancipál(ód)ásának irányában történne és mintát nyújtana mindazok számára, akikben a fogyasztói társadalomtól való csömör és egy végső katasztrófától való szorongás megérleli az elszántságot a radikális váltásra az életmódban.

D. Marxista ellenzék. A pusztán gazdasági reform pragmatista, az új gazdasági válság körülményei és bizonyos politikai „realitások” között lavirozó gyakorlatával és az emancipációs

törekvések kétségbeesett tettekre is hajlamosító heroikus dühével, amellyel az életmódot emberivé akarja tenni, egyaránt az eredeti programot szegezi szembe: egy radikális gazdasági reformra radikális politikai reform közvetítésével ráépülő radikális életmód-reform programját.

Budapest, 1982(?)

A magyar helyzet, 1983

„Folyóirataink többsége rendeltetésszerűen munkálkodik, néhánynál azonban hovatovább az válik kérdésessé, hogy a marxizmus pozíciójából ad-e helyet nem marxista nézeteknek, vagy ez utóbbiak orgánumává válva ad helyet marxista megközelítéseknek. Ez ugyan, ismétlem, nem jellemző, de újszerű jelenség, aminek az irányítás határozatlansága mellett a nem marxista – köztük nemkívánatos politikai – nézetek megelevenedése az oka. A probléma azonban nem közvetlenül ezekben a nézetekben rejlik, hiszen ezek döntő többségének marxista kritikai elsajátítás mellett helye, szerepe van a közéletben. Az ilyen lépésről lépésre történő arculateltolódás mindenekelőtt a művelődéspolitikának – az általános politikának megfelelő – szerkezet-működési alapelvét sérti, azt, amelyik a marxizmus arculatmeghatározó jelenléte, hegemoniája mellett és révén, vitázva biztosít helyet más, politikailag nem ellenséges nézeteknek. E téren bármilyen tartósabb, elhatalmasodó kompromisszum azt jelenti, hogy a vitatható-vitatandó nézetek juthatnak »saját« orgánumhoz, súlyukat, szerepüket meghaladó jelenléti- és hatásfeltételekhez. Ilyen tömörülés – függetlenül a szándéktól – előbb-utóbb szükségképpen kirajzolná és intézményesen képviselné a saját politikai platformját is. Végső soron így egy politikailag pluralizált irodalmi élet kerülne szembe a népfrent-alapon, a szövetségi politika jegyében szervezett társadalommal.”

(Részlet Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes sajtónyilatkozatából, *Élet és Irodalom*, 1983. szept. 23.)

törekvések kétségbeesett tettekre is hajlamosító heroikus dühével, amellyel az életmódot emberivé akarja tenni, egyaránt az eredeti programot szegezi szembe: egy radikális gazdasági reformra radikális politikai reform közvetítésével ráépülő radikális életmód-reform programját.

Budapest, 1982(?)

A magyar helyzet, 1983

„Folyóirataink többsége rendeltetésszerűen munkálkodik, néhánynál azonban hovatovább az válik kérdésessé, hogy a marxizmus pozíciójából ad-e helyet nem marxista nézeteknek, vagy ez utóbbiak orgánumává válva ad helyet marxista megközelítéseknek. Ez ugyan, ismétlem, nem jellemző, de újszerű jelenség, aminek az irányítás határozatlansága mellett a nem marxista – köztük nemkívánatos politikai – nézetek megelevenedése az oka. A probléma azonban nem közvetlenül ezekben a nézetekben rejlik, hiszen ezek döntő többségének marxista kritikai elsajátítás mellett helye, szerepe van a közéletben. Az ilyen lépésről lépésre történő arculateltolódás mindenekelőtt a művelődéspolitikának – az általános politikának megfelelő – szerkezet-működési alapelvét sérti, azt, amelyik a marxizmus arculatmeghatározó jelenléte, hegemoniája mellett és révén, vitázva biztosít helyet más, politikailag nem ellenséges nézeteknek. E téren bármilyen tartósabb, elhatalmasodó kompromisszum azt jelenti, hogy a vitatható-vitatandó nézetek juthatnak »saját« orgánumhoz, súlyukat, szerepüket meghaladó jelenléti- és hatásfeltételekhez. Ilyen tömörülés – függetlenül a szándéktól – előbb-utóbb szükségképpen kirajzolná és intézményesen képviselné a saját politikai platformját is. Végso soron így egy politikailag pluralizált irodalmi élet kerülne szembe a népfront-alapon, a szövetségi politika jegyében szervezett társadalommal.”

(Részlet Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes sajtónyilatkozatából, *Élet és Irodalom*, 1983. szept. 23.)

Üzenet a határon túlra

Az alábbi levelet Duray Miklós szabadlábba helyezése után néhány hónappal intézte a világban élő barátaihoz, magyarul és szlovákul. A szlovák szöveget, velünk egyidejűleg, közzétette a párizsi Svědectví c. folyóirat (70-71. számában).

Aki azt tűzi a mellére, hogy szereti az emberiséget, az notórius hazudozó. Aki azt vallja, hogy gyűlöli az embereket, az eltévelyedett ember. Mert az embernek nem az emberiséget kell szeretnie, hanem becsülnie és értékelnie kell az őszinte emberi tettet – az ember embert támogató tetteit. És az ember nem gyűlölheti embertársait, hanem megvetheti az álszenteskedést, hamisságot és a gazemberséget. Ez a kötelessége.

A tetteimet soha nem értékeltem mások erkölcsi normáinak tükrében, hanem igyekeztem kialakítani saját értékrendemet. Úgy, ahogyan a festő ecsetvonásaiban visszatükröződik a művész-ősember tapasztalata, az én magatartásomban is benne legyen az emberi kultúra és civilizáció belátható útján eddig ránk ragadt összes tapasztalat eredménye. Bizonyos vagyok abban, hogy ez nem sikerült, de erre törekedtem. Azt azonban pontosan tudom, hogy hiába igyekeznék erre, egészen a megszakadásig is, ha egyedül lennék. Egyedül elvesznék, úgy érzem. Elképesztő, hogy mennyire kell a közösség – a kézzelfogható és a szellem által kibocsájtott hullámokon érzékelhető közösség. Az emberek szabad közössége és a szabad emberek közössége. Ez a kettő azonban nem egy és ugyanaz. A kettő egymást kiegészíti.

A vizsgálati fogságban, 1982 telén, sokat töprengtem az emberek szabad elhatározása és a szabad emberek elhatározása közötti különbségen. És amikor kitekintettem a cellablak rácsai között, akkor Václav Havel – ekkor szintén börtönben ülő – cseh drámaíró képverse villogott a szemem előtt.

S	S
Z	Z
S Z A B A D S Á G S Z A B A D S Á G	
B	B
A	A
D	D
S	S
Á	Á
G	G
S	S
Z	Z
A	A
B	B
S Z A B A D S Á G S Z A B A D S Á G	
D	D
S	S
Á	Á
G	G

Nem gúnyként, ahogyan ő szerkesztette ezt a szöveget, még a szavak térbeli kombinációja ellenére sem, hanem reményként. Miért? Mert a szavak truccoltak a helyzettel. Mert bíztam abban, amiben kezdettől fogva bizakodtam, hogy ha őszintén és a jó szándékával cselekszem az önkény ellen, akkor nem hagynak cserben azok, akik hasonlóan cselekszenek vagy cselekednének.

Bíztam a szolidaritás erejében. Nem a politikai bölcsességben, hanem az igaz emberek összefogásában, mely politikai bölcsességet ébreszthet.

Kiszabadulásom után megtudtam azt, mit lelkem mélyén reméltem, hogy milyen összefogás alakult ki, mondhatnám világszerte, kiszabadításom érdekében: Magyarországon, Nyugat-Európában, Amerikában. Magyarok és nem magyarok körében. A nemzeti eszme elkötelezettjei és világpolgárok körében. Susan Sontag, Kurt Vonnegut és Irving Howk erkölcsi támogatását egész Közép-Európa nevében kellene köszönnöm. És itthon, Csehszlovákiában is, magyarok és szlovákok és csehek szurkoltak nekem. Igaz, általában nem fenntartás nélkül, hanem attól függően, hogy mennyire ismerték, vagy mennyire fogták fel üldöztetésem okát. Külön értékes a Charta 77 polgárjogi csoport, és később a VONS nyilatkozata

Sajnos, azóta a Charta akkori egyik szóvivőjét – Lys-t – ugyanaz a sors sújtotta, amely engem fenyegetett és továbbra is sakkban tart. Ugyanis nem mentettek fel a vád alól, hanem csak felfüggesztették a vizsgálati fogságomat, úgy mint a tárgyalást. Bármelyik napon folytatódhat a per. A beígért hét év börtönbüntetés türelmesen várakozik rám.

Ma talán nem is tudjuk felmérni, hogy milyen korszakos jelentőséggel bír a szabadlábra helyezésem érdekében kialakult nemzetközi társadalmi összefogás, valamint a nyugat-európai és az észak-amerikai magyar társadalmi szervezeteknek, politikai beállítottságuktól független nevezőre jutása. Higgyék el, örülök ennek. Ha annak érdekében, hogy ne történhessen meg mégegyszer ilyen hatalmi önkény, megmarad az egyetértés, nem volt értelmetlen az eddigi erőfeszítés. Nem a differenciált egységre törekvő vágyaim miatt örülök ennek, hanem azért, mert ebben a szolidaritásban lényegesen több az emberi és politikai érték, mint egy igazságtalanul üldözött és börtönbe zárt ember szabadonbocsátására tett igyekezetben. Ugyanis ha az ember joga és az emberi méltóság veszélybe kerül bárhol a világon, akkor ez a veszély bárhol a világon, bármikor felütheti a fejét. És én nem csupán amiatt igyekszem védeni a csehszlovákiai magyar kisebbség emberi- és polgárjogait, mert magyar vagyok. Hanem azért, mert minden jogsértés újabb jogsértést szül és szülhet, akár visszaadom-alapon is. Ha holnap megfordulna a kocka, és az én nemzetem képviselővel jogtalanul dicsekvő hatalom válna a minket mostan elnyomó hatalom által terrorizált nemzet elnyomójává, akkor ennek a nemzetnek a jogvédelmét lennék köteles vállalni. Ez lenne a kötelességem. Szükségesnek tartom ezt közölni mindenkivel, magyarokkal és nem magyarokkal. Valamint azt, hogy azon cseh és szlovák polgártársaim, akik vállalták a Charta 77 polgárjogi mozgalom elveit, írják az én nevemet is az ezen elvekket egyetértők névsorába. És örülnék annak, hogy a Nyugat-Európában és a tengeren túl működő magyar társadalmi csoportok – melyek összefogása és erőfeszítése nélkül már a lipótvári fegyházban penészednék – egyszer végre módját lelnék, hogy kezet szoríthassanak a velük hasonló emigráns sorsban élő szlovákokkal és csehekkel. Nem lenne jó, ha ahhoz, hogy ez a lépés megtörténjen, ismét be kellene csapódnia mögöttem a börtöncella ajtajának. Mert jelenleg nem csupán az országban uralkodó hivatalos hatalmat terheli emiatt a felelősség, hanem többek között amiatt is kerültem börtönbe,

mert eddig nem volt ilyen kézfogás. Sem az emigrációban, sem ezen nemzetek közös lakóhelyén.

Lehet, hogy meg kellene köszönnöm mindenkinek azt a rendkívüli segítséget, amely erőt adott. De bocsássanak meg, nem mondok köszönetet. Az igaz tettet nem kell felmagasztalni, ennek természetesnek kell lenni. A rosszat kell elítélni.

Pozsony, 1983. augusztus

DURAY MIKLÓS

[Mint előző számunkban megírtuk (MF-12, 126-128. old.), Duray Miklóst kisebbségvédelmi tevékenysége miatt állították bíróság elé a csehszlovák hatóságok. Pere – a pozsonyi bíróság előtt – 1983. január végén kezdődött. Február elején az ügy meglepő fordulatot öltött: a tárgyalást felfüggesztették és a vádlottat szabadlábra helyezték. A csehszlovák hatóságok eljárásának pontos indokai nem ismeretesek. De Budapesten az a hír járta, hogy a magyar párt- és államvezetés „magas szinten” közbelépett, nevezetesen Husak köztársasági elnöknel, majd Lenart szlovák pártvezetőnél.

Hogy ez a hír igaz-e, nem tudjuk. De annyi tény, hogy a Duray-pert megelőző hetekben óriási nyomás nehezedett a magyar pártállamvezetőkre az értelmiségi közvélemény részéről. Így például volt egy többszáz aláírással támogatott petíció, amelyet kezdeményezői az illetések szemé elé tártak, s annak – nyugaton való – nyilvánosságra hozatalát is kilátásba helyezték, amennyiben a magyar vezetés nem lép hatályosan közbe Duray érdekében.]

A DEMSZKY BÚNE

Az „AB” néven működő budapesti samizdat-kiadó bátor vezetőjét, Dr. Demszky Gábor 31 éves szociológust 1983. szeptember végén a budapesti utcán véresre verte négy közrendőr. Ezért Demszkyt kórházba szállították, majd ugyanez év – „hatósági személy elleni erőszak” címén. A rendőröket nem függesztették föl. Az elvileg nyilvános bírósági tárgyalásról a közönség túlnyomó részét kirekesztették, köztük a külföldről érkezett jogász-megfigyelőket is. Budapesti ellenzéki körökben érdeklődéssel regisztrálták, hogy a bíróság egy szóval sem róttá Demszky szemére kiadói tevékenységét. Demszky Gábor egyedüli bűne tehát, hogy magánleveleit nem akarta az őt igazoltató rendőr kezébe adni.

mert eddig nem volt ilyen kézfogás. Sem az emigrációban, sem ezen nemzetek közös lakóhelyén.

Lehet, hogy meg kellene köszönnöm mindenkinek azt a rendkívüli segítséget, amely erőt adott. De bocsássanak meg, nem mondok köszönetet. Az igaz tettet nem kell felmagasztalni, ennek természetesnek kell lenni. A rosszat kell elítélni.

Pozsony, 1983. augusztus

DURAY MIKLÓS

[Mint előző számunkban megírtuk (MF-12, 126-128. old.), Duray Miklóst kisebbségvédelmi tevékenysége miatt állították bíróság elé a csehszlovák hatóságok. Pere – a pozsonyi bíróság előtt – 1983. január végén kezdődött. Február elején az ügy meglepő fordulatot öltött: a tárgyalást felfüggesztették és a vádlottat szabadlábra helyezték. A csehszlovák hatóságok eljárásának pontos indokai nem ismeretesek. De Budapesten az a hír járta, hogy a magyar párt- és államvezetés „magas szinten” közbelépett, nevezetesen Husak köztársasági elnöknel, majd Lenart szlovák pártvezetőnél.

Hogy ez a hír igaz-e, nem tudjuk. De annyi tény, hogy a Duray-pert megelőző hetekben óriási nyomás nehezedett a magyar pártállamvezetőkre az értelmiségi közvélemény részéről. Így például volt egy többszáz aláírással támogatott petíció, amelyet kezdeményezői az illetések szeme elé tártak, s annak – nyugaton való – nyilvánosságra hozatalát is kilátásba helyezték, amennyiben a magyar vezetés nem lép hatályosan közbe Duray érdekében.]

A DEMSZKY BÚNE

Az „AB” néven működő budapesti szamizdat-kiadó bátor vezetőjét, Dr. Demszky Gábor 31 éves szociológust 1983. szeptember végén a budapesti utcán véresre verte négy közrendőr. Ezért Demszkyt kórházba szállították, majd ugyanez év – „hatósági személy elleni erőszak” címén. A rendőröket nem függesztették föl. Az elvileg nyilvános bírósági tárgyalásról a közönség túlnyomó részét kirekesztették, köztük a külföldről érkezett jogász-megfigyelőket is. Budapesti ellenzéki körökben érdeklődéssel regisztrálták, hogy a bíróság egy szóval sem róta Demszky szemére kiadói tevékenységét. Demszky Gábor egyedüli bűne tehát, hogy magánleveleit nem akarta az őt igazoltató rendőr kezébe adni.

A KISEBBSÉGEK ÜGYE ÉS A MAGYAR SAJTÓ

(Levél a szerkesztőhöz)

Kedves Kende Péter,

szeretnék egy rövid visszajelzéssel utalni mindannak láttelepszerű pontosságára, ahogy Maga a Füzetek súlyát és szerepét honi viszonylatban elhelyezte.⁽¹⁾ Szavai minden összefüggésben egy józan magyar értelmiségi valóságérzékéről tettek tanuságot, olyanéről, akiben ezeken kívül megvan a jó értelemben vett diplomáciai érzék is.

Ezért ugyan nem kerestem volna meg magát, ehhez az a néhány mondat kellett, melyben a kisebbségi magyarok sorsának itteni visszhangtalanságáról beszélt, a sajtó vonatkozásában. Talán nem haszontalan, ha felhívom figyelmét a következőkre. Lehet, hogy a vezető lapok vezető emberei külön fejtágításban részesülnek a kussolás technikáját illetően, nem tudom. Ilyenekkel nincs érintkezésem. A sajtó közkatonái, így a nem fontos orgánumok felelősei, erre kifejezett direktívát nem kapnak, rábízzák a dolgot önfenntartási érzékükre. Ha a legkisebb pissz ilyen ügyben nyomdafestéket lát – és ez néha megtörténik – a külügy ír nekik egy igen kellemetlen episztolát, olyan látszatot keltve, hogy ez a sajtó közvetlen irányításától független akció. A külügy illetékes mókusai fenyegetően tárgyyszerű stílusban közlik, hogy magyar sajtóterméknek nincs joga az érvényben lévő külpolitikával össze nem egyeztethető grimaszokat vágni és egyáltalán. Itt nem arról van szó, hogy ki miként értékeli saját tapasztalatait, hanem a hon megbízhatóságáról szövetségesi hűség vonatkozásában. Amit Maga érthetetlen közönynek vél és a szabadabb lélegzettel össze nem férő szerilizmusnak, annak a háttérben ilyen levélkéék állnak.

Budapest, 1983. július
(aláírás)

(1) A levélíró szavai egy 1983 nyáreleji rádióbeszélgetésre vonatkoznak (SzER).

Felhívás a 80-as évek kivándorlóihoz

Számos leírás, tudományos igényű elemző munka készült már az idegenben élő magyarokról. E felhívás közléte azoknak a magyar (vagy volt magyar) állampolgároknak az emigrációs motívumait, tapasztalatait és esetleges problémáit szeretnénk elemezni, akik az utolsó három évben hagyták el Magyarországot. Vizsgálódásunkat csak azokra szeretnénk kiterjeszteni, akik vagy illegálisan lépték át a határt, vagy legálisan, de kiutazási engedélyük lejártakor nem tértek vissza. Kérjük mindazokat, akik ebbe a kategóriába tartoznak – tehát nem rendelkeznek sem konzuli útlevelemmel, sem más, Magyarországról származó külföldi tartózkodási engedéllyel – és hajlandók egy részletes kérdőív megválaszolásával segíteni munkánkat, írjanak nekünk és nevezzenek meg egy olyan címet, ahová kérdőívünket – természetesen válaszolási kötelezettség nélkül – eljuttathatjuk. Kérjük továbbá azokat, akik ugyan nem tartoznak a fentebb körülhatárolt csoportokba, de vannak ilyen ismerőseik, továbbítsák nekik jelen felhívásunkat. Munkánkhoz nincs szükségünk a válaszolók nevének ismeretére; közvetítő cím is elegendő.

Témánkkal kapcsolatban szívesen veszünk bármilyen más információt, ötletet, segítséget.

Kellő mennyiségű feldolgozható válasz esetén elemzésünk eredményeit tanulmány formájában tervezzük a szélesebb nyilvánosság elé bocsátani.

Előre is köszönettel:

Vivstavarvsvägen 159, III.
122 43 ENSKEDE, SVERIGE
(SVÉDORSZÁG)

Botond Ágnes
(egykori tudományos kutató
Budapesten, 1982 óta
politikai menekült
Svédországban)

Kovács Kristóf
(egykori főiskolai hallgató
Budapesten, 1982 óta
politikai menekült
Svédországban)

Entreprise de Publications Estoup

dépôt légal : 1er trimestre 1984

LELTÁR
20000 4 2000 7 4